ترجمانِ زبور

منظوم اُردو ترجمہ

مترجمہ

جسٹس (ریٹائرڈ) ایس اے رحمٰن

ترجمانِ زبُور

منظوم اُردُو ترجمہ

مترجمہ

جسٹس (ریٹائرڈ) ایس۔اے رحمٰن

نیشنل کمیٹی برائے صد سالہ تقریبات ولادت علامہ محمّد اقبالؒ

اِقبال اکادمی پاکستان

۹۰۔بی۔۲۔گلبرگ ۳ ○ لاہور

جملہ حقوق محفوظ ہیں

ناشر : ڈاکٹر محمد معز الدین
ڈائرکٹر : اقبال اکادمی پاکستان
۹۰ بی - ۲ گلبرگ نمبر ۳ لاہور

مطبع : رہبر پرنٹنگ پریس لمٹیڈ
باہتمام مرزا محمد صادق
۴ - لیک روڈ لاہور

طبع اول : ۱۹۷۷

تعداد : ۱۱۰۰

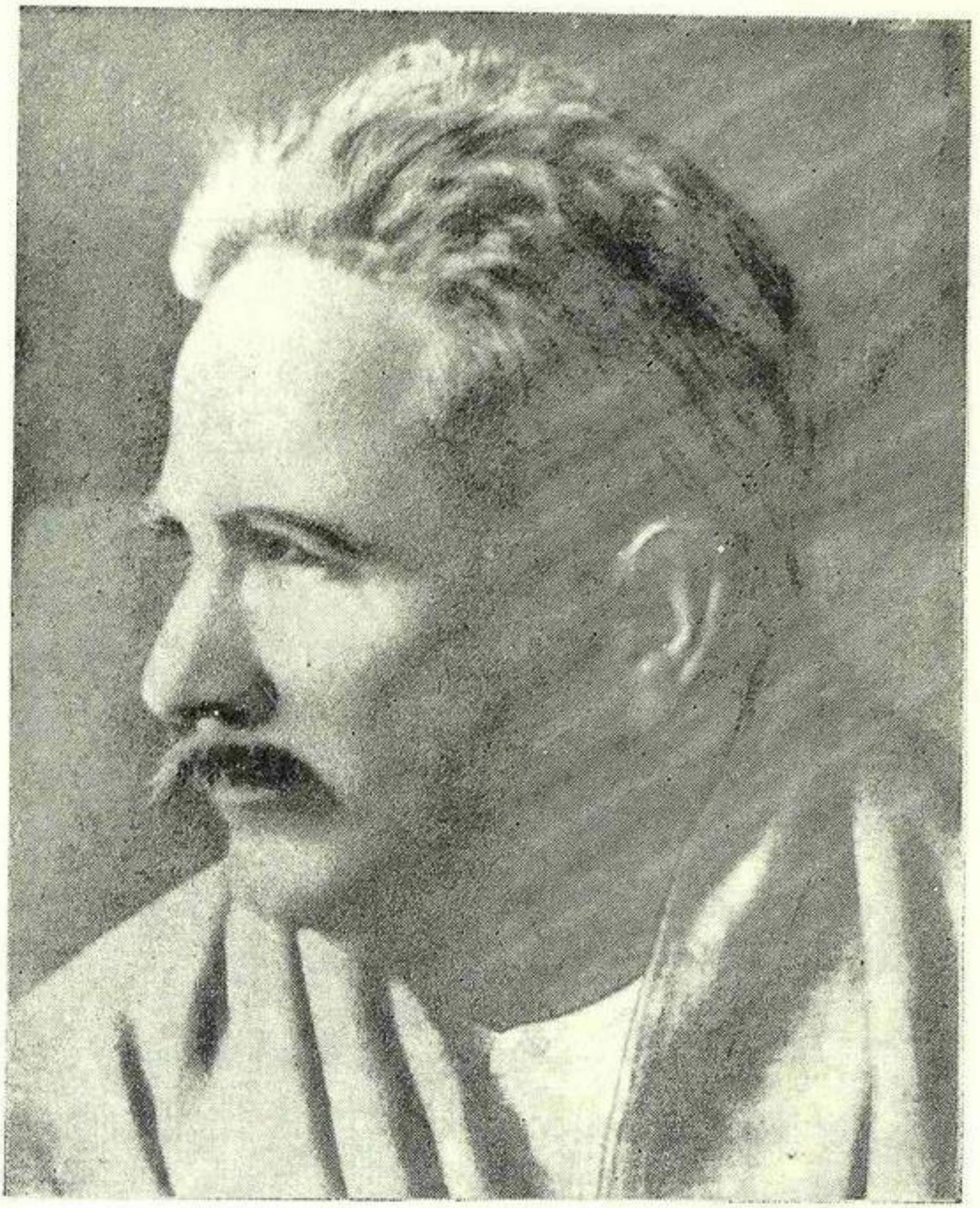

علّامہ مُحمّد اِقبالؒ

(۱۸۷۷ — ۱۹۳۸)

۷۸۶

پیش لفظ

۱۹۷۷ء کو ایک سرکاری اعلان کے مطابق علامہ اقبالؒ کا سال قرار دیا گیا ہے ۔ اسی سال نومبر میں علامہ کی پیدائش کو سو سال ہو جائیں گے ۔ حکومت کے پیشِ نظر اقبالؒ کے جشنِ صدی منانے کا ایک دقیع پروگرام ہے ۔ مجوزہ جشنِ صدی کے سلسلہ کی ایک کڑی علامہ کے فارسی کلام کو ، تفہیمِ عوام کی خاطر ، اردو نظم کے قالب میں پیش کرنا ہے ۔ جشنِ صدی کی قومی کمیٹی کی مجلسِ منتظمہ نے فیصلہ کیا ہے کہ اس کام کی ذمہداری جناب فیض احمد فیض ، جناب رفیق خاور اور راقم کو تفویض کی جائے ۔ زرہِ امتثال امر راقم نے ”زبورِ عجم“ کے ترجمہ کا کام اپنے ذمے لیا ۔

"زبورِ عجم" کی اہمیت علامہ ہی کے ایک شعر سے واضح ہوتی ہے - "بال جبریل" کی ایک غزل میں ارشاد ہوا ہے :

اگر ہو ذوق تو خلوت میں پڑھ زبورِ عجم
فغانِ نیم شبی بے نوائے راز نہیں

"ترجمانِ زبور" علامہ کی "زبورِ عجم" کے حصہ اول و حصہ دوم کے ترجمہ پر مشتمل ہے - "گلشنِ رازِ جدید" اور "بندگی نامہ" کا ترجمہ اس میں شامل نہیں ہے - ان دونوں حصوں کا رنگ اور اُن کی فضا پہلے دو حصوں سے الگ ہے -

ترجمہ شعر بہ شعر ہے - اس قسم کے ترجمہ کی راہ میں جو مشکلیں حائل ہیں ، اُن کا مجھے کماحقہ ، احساس ہے - پھر جب کلام علامہ اقبال جیسے نابغہ روزگار کا ہو تو اصل کی ہئیت اور روح کو برقرار رکھنے کا ارادہ حوصلہ طلب ہے - بہر حال جو کچھ

اس مختصر مدت میں ہوسکا ، پیش خدمت ہے ۔ ترجمہ کی کامیابی یا ناکامی کا فیصلہ قارئین کی صوابدید پر ہے ۔

میں محبی صوفی غلام مصطفیٰ تبسم کا تہہ دل سے سپاس گزار ہوں کہ اُنھوں نے اس کتاب کا مسودہ بالاستیعاب دیکھا اور بعض نہایت مفید مشورے دئے ۔ انھوں نے بکمالِ عنایت پروف خوانی میں بھی مجھ سے شرکت کی ہے ۔ میں ڈاکٹر معزالدین ، ڈائرکٹر اقبال اکادمی پاکستان ، لاہور کا بھی ممنون ہوں جن کا تعاون اشاعتِ کتاب کے تمام مرحلوں میں مجھے حاصل رہا ۔

ایس ۔ اے رحمان

لاہور

۱۲ ستمبر ۱۹۷۷ء

ترجمانِ زبور

ایس ۔ اے رحمٰن

بخوانندهٔ کتابِ زبور

مئے شود پردهٔ چشمم پرِ کاهے گاهے
دیده ام هر دو جهاں را بنگاهے گاهے

وادیٔ عشق بسے دور و دراز است ولے
طے شود جادهٔ صد ساله بآهے گاهے

در طلب کوش و مده دامنِ امید ز دست
دولتے هست که یابی سرِ راهے گاهے

زبور کے قاری سے

آنکھ کا پردہ ہوا مجھ کو پرِکاہ کبھی
آنکھ میری دو جہاں سے ہوئی آگاہ کبھی

عشق کی وادی بہت دور ہے گرچہ لیکن
راہِ صد سالہ ہوئی طے ہے بیک آہ کبھی

رشتہ امید سے قائم رہے ، پیہم ہو طلب
ایک دولت ہے کہ ملتی ہے سرِ راہ کبھی

زبورِ عجم

حصہ اول

ز برونِ در گزشتم ، ز درونِ خانه گفتم!
سخنے نگفتهٔ را چه قلندرانه گفتم!

زبورِ عجم

حصہ اول

دی برونِ در سے میں نے خبرِ درونِ خانہ!
جو کہی نہ تھی کسی نے وہ کہی قلندرانہ!

دعا

یا رب درونِ سینه دلِ با خبر بده
در باده نشّه را نگرم، آن نظر بده

این بنده را که با نفسِ دیگران نزیست
یک آهِ خانه زاد مثالِ سحر بده

سیلم، مرا بجوئ تنک مایهٔ مپیچ!
جولانگهے بوادی و کوه و کمر بده!

سازی اگر حریفِ یمِ بیکران مرا
با اضطرابِ موج، سکونِ گهر بده

شاهینِ من بصیدِ پلنگان گزاشتی!
همت بلند و چنگل ازیں تیز تر بده

رفتم که طائرانِ حرم را کنم شکار
تیرے که نا فگنده فتد کارگر بده

خاکم به نورِ نغمهٔ داؤد بر فروز
هر ذرهٔ مرا پر و بالِ شرر بده

دُعا

یا رب تری جناب سے دل با خبر ملے
جو مے میں نشّہ دیکھ لے، ایسی نظر ملے

اس بندے کو جو غیر کے بل پر نہیں جیا
اک آہِ خانہ زاد مثالِ سحر ملے

الجھا نہ میرے سیل کو اک جوے تنگ میں
میری گزر کو وادی و کوہ و کمر ملے

مجھ کو سمندروں کا کیا ہے اگر حریف
لہروں کو میری بے کلی، تہ کو گہر ملے

چیتوں کو میرے شاہیں کی زد میں جو ہے رکھا
ہمت بلند، چنگل اسے تیز تر ملے

نکلا ہوں طائرانِ حرم کے شکار کو
وہ تیر بن چلے جو رہے کارگر، ملے

روشن ہو میری خاک فروغِ زبور سے
میرے ہر ایک ذرے کو تاب شرر ملے

بسم الله الرحمن الرحيم

۱

عشقِ شور انگیز را هر جاده در کوئے تو بُرد
بر تلاشِ خود چه می نازد که ره سوئے تو بُرد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

عشق ہر اک راہ سے پابستہ تجھ تک لے گیا
جستجو پر ناز کیا، خود رستہ تجھ تک لے گیا

۲

درونِ سینهٔ ما سوزِ آرزو ز کجا ست؟
سبو ز ما ست ولے باده در سبو ز کجا ست؟

گرفتم ایں که جهان خاک و ما کفِ خاکیم
به ذره ذرهٔ ما دردِ جستجو ز کجا ست؟

نگاهِ ما بگریبانِ کهکشاں افتد
جنونِ ما ز کجا شورِ هائے و هُو ز کجاست؟

۲

کہاں سے سینۂ انساں میں سوزِ آرزو آیا؟
سبو میرا ، کہاں سے بادۂ آئینہ رُو آیا؟
یہ مانا خاک ہے عالم ، مرا تن مشتِ خاکی ہے
کہاں سے میرے ہر ذرے میں دردِ جستجو آیا؟
نظر پڑتی ہے میری کہکشاں کے بھی گریباں پر
کہاں سے یہ جنوں آیا ، یہ شورِ ہائے وُ ہو آیا؟

۳

غزل سرائے و نواهائے رفته باز آور
بایں فسرده دلاں حرفِ دل نواز آور

کنشت و کعبه و بتخانه و کلیسا را
هزار فتنه ازاں چشمِ نیم باز آور

زبادهٔ که بخاکِ من آتشے آمیخت
پیالهٔ بجوانانِ نو نیاز آور!

نئے که دِل ز نوایش بسینه می رقصد
مئے که شیشهٔ جاں را دهد گداز آور

به نیستانِ عجم بادِ صبحدم تیز است
شرارهٔ کـه فـرو می چکد ز سـاز آور

۳

غزل سرا ہو، سرودِ کہن کو دے آواز
سنا فسردہ دلوں کو نوائے قلب نواز

کنشت و کعبہ و بتخانہ و کلیسا پر
ہوں چشم نیم کشادہ سے فتنوں کے در باز

جو میری خاک میں شعلہ فشاں ہے اُس مے سے
دے نونیاز جوانوں کو اک پیالۂ ناز

وہ نے ہو جس کی نوا دل کو رقص میں لائے
وہ مے ہو شیشۂ جاں جس سے پائے سوز و گداز

ہے نیستانِ عجم میں ہوا سحر کی تیز
شرر کہاں ہے کہ ٹپکائے میرا تارِ ساز

۴

اے که زمن فزودهٔ گرمئ آه و ناله را
زنده کن از صدائے من خاکِ هزار ساله را

با دلِ ما چها کنی ! تو که بیادهٔ حیات
مستئ شوق می دهی آب و گِلِ پیاله را

غنچهٔ دل گرفته را از نفسم گره کشائے
تازه کن از نسیم من داغِ درونِ لاله را

می گزرد خیالِ من از مه و مهر و مشتری!
تو به کمیں چه خفتهٔ صید کُن این غزاله را

خواجهٔ من! نگاه دار آبروئے گدائے خویش
آنکه ز جوئے دیگراں پُر نکند پیاله را

۴

مجھ سے ملی ھیں وسعتیں گرمیٔ آہ و نالہ کو
میری صدا سے زندہ کر خاکِ ھزار سالہ کو

گزرے گی اپنے دل پہ کیا تو نے مے حیات سے
مستیِ شوق کی عطا ، آب و گِلِ پیالہ کو

غنچہ کے دل کی ھر گرہ کھول سکے مرا نفس
تازگی دے مری صبا داغِ درونِ لالہ کو

مہر و مہ و ستارہ سے آگے نکل گیا خیال
سویا ھے تو کمین میں کیوں ، قید کر اس غزالہ کو

اے مرے خواجہ ! لاج رکھ اپنے گدائے خاص کی
غیر کی جُو سے پر نہیں جس نے کیا پیالہ کو

۵

از مشتِ غبارِ ما صد ناله بر انگیزی
نزدیک تر از جانی با خوے کم آمیزی!
در موجِ صبا پنهان دزدیده بباغ آئی
در بوے گل آمیزی، با غنچه در آویزی!
مغرب ز تو بیگانه، مشرق همه افسانه
وقت است که در عالم نقشِ دگر انگیزی!
آنکس که بسر دارد سودائے جهانگیری
تسکینِ جنونش کن با نشترِ چنگیزی!
من بندهٔ بے قیدم شاید که گریزم باز
این طرهٔ پیچاں را در گردنم آویزی
جز ناله نمی دانم گوئند غزل خوانم
این چیست که چون شبنم به سینهٔ من ریزی؟

۵

پیہم تنِ خاکی کو کیا تو نے فغاں خیز
نزدیک تر از جاں ہے مگر خُو میں کم آمیز!

پردے میں صبا کے تو چھپا ، باغ میں آیا
خوشبو میں سمایا ہے تو غنچے میں نمو بیز!

مغرب ترا بیگانہ تو مشرق ہے فسانہ
ہے وقت ، بنے نقش کوئی اور دل آویز!

جس سر میں جہانگیری کا سودا کہیں ابھرے
ہو اُس کا مسیحائے جنوں نشترِ چنگیز!

میں بندۂ آزاد ہوں ، پھر ہوں نہ گریزاں
گردن میں حمائل ہو ترا طُرۂ شبدیز

نالہ ہوں سراپا، مجھے سمجھے ہیں غزل خواں
یہ اوس سی کیا ہے مرے سینے پہ گہر ریز؟

٦

من اگرچه تیره خاکم دلکے است برگ و سازم
بنظارهٔ جمالے چو ستاره دیده بازم
به هوائے زخمهٔ تو همه نالهٔ خموشم
تو بایں گماں که شاید ز نوا فتاده سازم
بضمیرم آں چناں کن که ز شعلهٔ نوائے
دلِ خاکیاں فروزم دلِ نوریاں گدازم
تب و تابِ فطرتِ ما ز نیازمندیٔ ما
تو خدائے بے نیازی نرسی بسوز و سازم!
بکسے عیاں نکردم ز کسے نہاں نکردم
غزل آنچناں سرودم که بروں فتاد رازم!

٦

ہوں تیرہ خاک مگر دل ہے برگ و ساز مرا
برائے دید جُوں انجم ہے دیدہ باز مرا

ہوں تیرے زخمہ کی حسرت میں نالۂ خاموش
تجھے گماں کہ نوا سے تہی ہے ساز مرا

وہ سوز دے کہ فروزاں کروں دلِ خاکی
سُنے جو نُوری تو نغمہ ہو دل گداز مرا

نیازمندی سے فطرت مری ہے بے تابی
تو بے نیاز نہ پائے گا سوز و ساز مرا

عیاں کیا نہ نہاں رکھا میں نے غیروں سے
غزل سرائی نے افشا کیا ہے راز مرا!

۷

بصدائے درد مندے بنوائے دلپذیرے
خُمِ زندگی کشادم بجہانِ تشنہ میرے!
تو بروے بے نوائے درِ آں جہاں کشادی
کہ ہنوز آرزویش نہ دمیدہ در ضمیرے!
ز نگاہِ سرمہ سائے بدل و جگر رسیدی
چہ نگاہے سرمہ سائے! دو نشانہ زد بہ تیرے!
بنگاہِ نارسایم چہ بہارِ جلوہ دادی
کہ بباغ و راغ نالم چو تدروِ نو صفیرے
چہ عجب اگر دو سلطاں بہ ولائتے نہ گنجد
عجب ایں کہ می نگنجد بدو عالمے فقیرے!

۷

مری دردمند صدا اٹھی ، مری دلپذیر نوا اٹھی
ہوئے جتنے پیاسے تھے جاں بلب ، انھیں مل گیا خُم زندگی !

میں ہوں بے نوا مگر اے خدا ، وہ دکھایا تو نے مجھے جہاں
ہوئی پیدا جس کی نہ آرزو کسی دل کی خلوتوں میں ابھی !

اٹھی یوں نظر تری سرمہ سا کہ دل وجگر میں اتر گئی
دو شکار ایک ھی تیر سے ، ھے عجب نظر کی فسوں گری !

مری نارسا سی نظر کو بھی وہ بہارِ جلوہ عطا ہوئی
کہ میں اب ہوں گویا تدرو جس کو زباں ملی ہو نئی نئی

نہیں یہ عجب کہ نہ رہ سکیں ایک مملکت میں دو حکمراں
ھے عجب کہ وسعتِ دوجہاں نہ ہو اک فقیر کو مکتفی !

۸

بر سرِ کفر و دین فشان رحمتِ عامِ خویش را
بندِ نقاب برکشا ماهِ تمامِ خویش را

زمزمهٔ کهن سرائ گردشِ باده تیز کن
باز به بزمِ ما نگر، آتشِ جامِ خویش را

دام ز گیسوان بدوش زحمتِ گلستان بری
صید چرا نمی کنی طائرِ بامِ خویش را

ریگِ عراق منتظر، کشتِ حجاز تشنه کام
خرنِ حسین بازده کوفه و شامِ خویش را

دوش براهبر زند، راه یگانه طے کند
می ندهد بدستِ کس عشق زمامِ خویش را

ناله بآستانِ دیر بے خبرانه می زدم
تا بحرم شناختم راه و مقامِ خویش را

قافلهٔ بهار را طائرِ پیش رس نگر
آنکه بخلوتِ قفس گفت پیامِ خویش را

۸

فرق نہ کفر و دیں میں ہو ، اذن دے فضلِ عام کو
زیرِ نقاب اب نہ رکھ ، اپنے مہِ تمام کو

زمزمۂ کہن سنا ، گردشِ بادہ تیز کر
بزم میں آ کے دیکھ پھر آتشِ تیزِ جام کو

شانہ پہ دامِ گیسواں رکھ کے چلا ہے باغ کو
کرتا نہیں شکار کیوں اپنے عقابِ بام کو

ریگِ عراق منتظر ، پیاسی حجاز کی زمیں
خونِ حسین پھر ملے کوفہ و خاکِ شام کو

چھوڑ کے رہنما چلا ، تنہا ہی رہ گرا ہوا
دے گا نہ دستِ غیر میں عشق کبھی زمام کو

بے خبری میں نالہ زن دیر کے آستاں پہ تھا
آ کے حرم میں پا لیا اپنے رہ و مقام کو

قافلۂ بہار کا طائرِ پیش رس ہوں میں
اپنے قفس میں رہ کے ہی نشر کیا پیام کو

۹

نوائے من ازاں پر سوز و بے باک و غم انگیز است
بخاشاکم شرر افتاد و بادِ صبحدم تیز است
ندارد عشق سامانے و لیکن تیشهٔ دارد
خراشد سینهٔ کهسار و پاک از خونِ پرویز است
مرا در دل خلید این نکته از مردِ ادا دانے
ز معشوقاں نگه کاری تر از حرفِ دلاویز است
ببالینم بیا یکدم نشیں کز دردِ مهجوری
تہی پیمانهٔ بزم ترا ، پیمانه لبریز است
به بستاں جلوه دادم آتشِ داغِ جدائی را
نسیمش تیز تر می سازد و شبنم غلط ریز است
اشارتهائے پنهاں خانماں برهم زند لیکن
مرا آں غمزه می باید که بیباک است و خونریز است
نشیمن هر دو را در آب و گِل لیکن چه راز است این
خرد را صحبتِ گِل خوشتر آید ، دل کم آمیز است
مرا بنگر که در هندوستان دیگر نمی بینی
برهمن زادهٔ رمز آشنائے روم و تبریز است

۹

نوا میری ہوئی پرسوز ، بے باک اور غم انگیز
مرے خس میں پڑی چنگاری اور بادِ سحر ہے تیز
نہیں ہے ایک تیشہ کے سوا کچھ عشق کا ساماں
یہ چیرے سینۂ کہسار بے داغِ دم[1] پرویز
مرے دل میں خلش گر ہے یہ نکتہ اک ادا داں کا
نگہ محبوب کی ہے کاری تر از حرفِ دلآویز
مرے بالیں پہ آ اور بیٹھ جا ، دردِ جدائی سے
بس اب ترے ہی پیمانہ کا پیمانہ ہے لبریز
دکھایا جلوہ میں نے آتشِ ہجراں کا گلشن میں
ہوا نے اور بھڑکایا اسے ، شبنم ہوئی کج ریز
یہ مانا خانہ بر انداز ہیں پنہاں اشارے بھی
وہ غمزہ چاہئے مجھ کو جو ہو بے باک اور خونریز
نشیمن دونو آب و گل میں رکھتے ہیں مگر یہ کیا
خرد تو صحبتِ گل سے ہے خوش اور دل ہے کم آمیز
مجھے دیکھو کہ مجھ سا ہند میں کوئی نہ پاؤ گے
برہمن زادہ کو سمجھا گئے کچھ روم اور تبریز

۱ - دم - خون -

۱۰

دل و دیدهٔ که دارم همه لذتِ نظاره
چه گنه اگر تراشم ضمے ز سنگِ خاره
تو به جلوه در نقابی که نگاه بر نتابی
مهِ من ! اگر ننالم تو بگو دگر چه چاره !
چه شود اگر خرامی بسرائے کاروانے
که متاعِ ناروانش دلکے است پاره پاره
غزلے زدم که شاید بنوا قرارم آید
تپِ شعله کم نه گردد ز گسستنِ شراره
دلِ زندهٔ که دادی به حجاب در نسازد
نگهے بده که بیند شررے به سنگِ خاره
همه پارهٔ دلم را ز سرورِ او نصیبے
غمِ خود چساں نهادی بدلِ هزار پاره !
نکشد سفینهٔ کس به یمِ بلند موجے
خطرے که عشق بیند بسلامتِ کناره !
بشکوهِ بے نیازی ز خدایگاں گزشتم
صفتِ مهِ تمامے که گزشت بر ستاره !

۱۰

دل و دیدہ جب سراپا ہوئے لذتِ نظارہ
تو میں کیوں نہ پھر تراشوں کوئی بت زسنگِ خارہ

ترا جلوہ بھی ہے پردہ کہ نظر نہ رخ پہ ٹھہرے
مرے ماہ! نالہ گر ہوں، مرا اور کیا ہے چارہ!

کبھی آہ نکلے تو بھی مری کاروانسرائے میں
میرے پاس جنسِ کاسد ہے دل ایک پارہ پارہ

میں غزل سرا ہوا تھا کہ قرار آئے جی کو
تپِ شعلہ کیسے کم ہو، بہ شکستِ یک شرارہ

دلِ زندہ جب دیا ہے تو حجاب کیوں ہو حائل
وہ نظر ملے کہ دیکھوں میں شرر درونِ خارہ

مرے دل کے ریزے ریزے نے سرورُ آس سے پایا
ترا غم سمایا کیسے بہ دلِ ہزار پارہ

نہ چلا سکیگا کشتی کسی کی میانِ طوفاں
وہ جو خطرہ عشق کو ہے بسلامتِ کنارہ

میں بہ شانِ بے نیازی یوں خدایگاں سے گزرا
چلے جیسے ماہِ کامل پرے چھوڑ کر ستارہ!

۱۱

گرچه شاهینِ خرد بر سرِ پروازے هست
اندریں بادیه پنهاں قدر اندازے هست
آنچه از کارِ فروبسته گره بکشاید
هست و در حوصلهٔ زمزمه پردازے هست
تابِ گفتار اگر هست شناسائے نیست
وائے آں بنده که در سینهٔ او رازے هست!
گرچه صد گونه بصد سوز مرا سوخته اند
اے خوشا لذتِ آں سوز که هم سازے هست
مرده خاکیم و سزاوارِ دلِ زنده شدیم!
ایں دلِ زنده و ما! کارِ خدا سازے هست!
شعلهٔ سینهٔ من خانه فروز است ولے
شعلهٔ هست که هم خانه بر اندازے هست!
تکیه بر عقلِ جهاں بینِ فلاطوں نکنم
در کنارم دلکے شوخ و نظر بازے هست!

۱۱

گرچہ شاہینِ خرد برسرِ پرواز رہا
لیکن اس دشت میں پنہاں قدر انداز رہا!

وہ فسوں، کارِ فروبستہ کی کھولے جو گرہ
خاصۂ حوصلۂ زمزمہ پرداز رہا

تابِ گفتار تو ہے کوئی شناسا ہی نہیں
آہ وہ جس کا نہاں سینے ہی میں راز رہا!

گرچہ سو رنگ میں بخشا گیا ہے سوز مجھے
لذت آس سوز کی جو سوز ہوا، ساز رہا

خاکِ مردہ تھے، سزاوارِ دلِ زندہ ہوئے!
میل دونوں کا عجب کارِ خدا ساز رہا!

خانہ افروز ہے شعلہ مرے سینے میں مگر
اک وہ شعلہ بھی ہے جو خانہ بر انداز رہا!

تکیہ میں نے نہ کیا عقلِ فلاطوں پہ کبھی
دل مرے پہلو میں شوخ اور نظر باز رہا!

۱۲

این جهان چیست؟ صنم خانهٔ پندارِ من است!
جلوهٔ او گروِ دیدهٔ بیدارِ من است!

همه آفاق که گیرم بنگاهے او را
حلقهٔ هست که از گردشِ پرکارِ من است

هستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من
چه زمان و چه مکان، شوخیٔ افکارِ من است!

از فسون کاریٔ دل، سیر و سکون، غیب و حضور!
این که غماز و کشائندهٔ اسرارِ من است

آن جهانے که درو کاشته را می دروند
نور و نارش همه از سجه و زنارِ من است

سازِ تقدیرم و صد نغمهٔ پنهان دارم
هر کجا زخمهٔ اندیشه رسد تارِ من است

اے من از فیضِ تو پاینده! نشانِ تو کجا است؟
این دو گیتی اثرِ ماست جهانِ تو کجا است؟

۱۲

جہاں کیا ہے صنمخانہ ہے میرے ہی خیالوں کا!
مرا ہی دیدۂ بیدار، منبع اُس کے جلووں کا!
جہانِ چار سُو جس پر ہے حاوی اک نگہ میری
یہ حلقہ ہے مرے پرکار کی گردش کے نقطوں کا
جو دیکھوں میں تو ہستی ہے، نہ دیکھوں تو عدم ہر شے
زماں ہو یا مکاں ہو، نقش ہے میری ہی سوچوں کا
حضور و غیب ہو، سیر و سکوں ہو، دل کا جادو ہے
یہ ہے کاشف، یہ ہے غماز، میرے سارے بھیدوں کا
وہ عالم جس میں اپنا بویا، کاٹا جائے گا آخر
ہے نور و نار میں اُس کے اثر میرے طریقوں کا
میں ہوں تقدیر کا وہ ساز جس میں نغمے پنہاں ہیں
جہاں ہو فکر کا زخمہ، وہیں سُر میرے تاروں کا

ہوں تیرے فیض سے پائندہ، مل جائے نشاں تیرا
یہ دو عالم ہمارے ہیں، کہاں ڈھونڈیں جہاں تیرا؟

۱۳

فصلِ بهار ایں چنیں بانگِ هزار ایں چنیں
چهره کشا ، غزل سراء باده بیار ایں چنیں

اشکِ چکیده ام به بیں هم به نگاهِ خود نگر
ریز به نیستانِ من برق و شرار ایں چنیں

بادِ بهار را بگو ، بے بخیالِ من برد
وادی و دشت را دهد نقش و نگار ایں چنیں

زادهٔ باغ و راغ را از نفسم طراوتے
در چمنِ تو زیستم با گُل و خار این چنیں

عالمِ آب و خاک بر محکِ دلم بسائے
روشن و تارِ خویش را گیر عیار ایں چنیں

دل بکسے نباخته با دو جهاں نساخته!
من بحضورِ تو رسم ، روزِ شمار ایں چنیں

فاختهٔ کهن صفیر نالهٔ من شنید و گفت
کس نه سرود در چمن نغمهٔ پار ایں چنیں

۱۳

فصلِ بہار اس طرح ، بانگِ ہزار اس طرح
چہرہ دکھا ، غزل سنا ، مے کو نکھار اس طرح

ٹپکے ہیں اشک جو مرے ، آن پہ تری نگاہ ہو
میرے نیستاں میں گِرا ، برق و شرار اس طرح

بادِ بہار سے کہو ، ہو مری پیروِ خیال
وادی و دشت کو ملے نقش و نگار اس طرح

تازہ مرے نفس سے ہیں زادۂ باغ و راغ سب
تیرے چمن میں میں رہا ، با ُگل و خار اس طرح

دل کو مرے محک بنا ، عالمِ آب و خاک کی
تیرے سیہ سفید کا یہ ہو عیار اس طرح

ہو مرا قلبِ خود نگر ، دونوں جہاں سے بے نیاز
آؤں ترے حضور میں روزِ شمار اس طرح

میری صدا پہ بول اٹھی نغمہ شناس فاختہ
ہم نے سنا نہیں کبھی نغمۂ پار اس طرح

۱۴

برون کشید ز پیچاکِ هست و بود مرا
چه عقده‌ها که مقامِ رضا کشود مرا

تپید عشق و دریں کشتِ نابسامانے
هزار دانه فرو کرد تا درود مرا

ندانم این که نگاهش چه دید در خاکم
نفس نفس بعیارِ زمانه سود مرا

جهانے از خس و خاشاک درمیاں انداخت
شرارهٔ دلکشے داد و آزمود مرا

پیاله گیر ز دستم که رفت کار از دست
کرشمه بازیٔ ساقی ز من ربود مرا!

۱۴

کر دیا ہست و بود کے مخمصوں سے رہا مجھے
عقدوں کا حل سجھا گیا مرتبۂ رضا مجھے

دانے ہزار عشق نے بوئے اس ارضِ زار میں
ہونے لگی درو جو فصل، پایا فقط بپا مجھے

دیکھا نہ جانے آس نے کیا میری ہی مشتِ خاک میں
ہر دم زمانہ کا عیار آس نے بنا لیا مجھے

لا کے جہانِ خار و خس رکھ دیا میرے سامنے
دے کے شرارِ دل کیا حوصلہ آزما مجھے

جام کو میرے ہاتھ سے لے لو کہ یارو میں چلا
ساقیٔ فتنہ کار نے مجھ سے کیا جدا مجھے

۱۵

خیز و بخاکِ تشنهٔ ، بادهٔ زندگی فشان
آتشِ خود بلند کن آتشِ ما فرونشان

میکدهٔ تهی سبو حلقهٔ خود فرامشان
مدرسهٔ بلند بانگ بزمِ فسرده آتشان

فکرِ گره کشا ، غلام ، دیں بروائتے تمام
زانکه درونِ سینه ها دل هدفے است بے نشان

هر دو بمنزلے روان هر دو امیرِ کاروان
عقل بحیله می برد ، عشق برد کشان کشان

عشق ز پا در آورد خیمهٔ شش جهات را
دست دراز می کند تا به طنابِ کهکشان

۱۵

پیاسی ہے خاک، آ اسے بادۂ زندگی پلا
اپنی لگی کو تیز کر، میری لگی کو بھی بجھا

حلقۂ خود فرامشاں خالی سبو پہ مست ہے
ایک فسردہ آگ ہے مدرسہ بازِ خودستا

سینوں میں دل ہے وہ ہدف جس پہ نشاں نہیں کوئی
دیں ہے روایتِ کہن، فکر غلامِ بستہ پا

دونو ہیں میرِ کارواں، منزل مگر جُدا جُدا
عشق کشاں کشاں رواں، عقل بحیلہ رہنما

کر دیا عشق نے نگوں خیمۂ شش جہات کو
دامنِ کہکشاں پہ آج ہاتھ ہے اُس کا پڑ گیا

۱۶

تو بایں گمان که شاید سرِ آستانه دارم
بطوافِ خانه کارے بخدائے خانه دارم

شررِ پریده رنگم، مگذر ز جلوهٔ من
که بتابِ یک دوآنے تبِ جاودانه دارم

نکنم دگر نگاهے به رهے که طے نمودم
بسراغِ صبحِ فردا روشِ زمانه دارم

یم عشق کشتیِ من، یم عشق ساحلِ من
نه غم سفینه دارم، نه سرِ کرانه دارم

شررے فشاں و لیکن شررے که وا نسوزد
که هنوز نو نیازم غم آشیانه دارم!

باُمیدِ این که روزے بشکار خواهی آمد
ز کمندِ شهریاراں رمِ آهوانه دارم

تو اگر کرم نمائی بمعاشراں به بخشم
دو سه جام دلفروزے ز مۓ شبانه دارم

تجھے یہ گماں کہ مجھ کو ہے تلاشِ آستانہ
ہے طواف اس غرض سے کہ ملے خدا ے خانہ

گو میں رنگ اڑا شرر ہوں، مرا جلوہ دیدنی ہے
مری تاب اک دو لحظہ میں تپش ہے جاودانہ

جو گزر چکی وہ منزل نہیں دیکھتا پلٹ کر
میں سراغِ صبحِ فردا میں ہوں پیروِ زمانہ

یم عشق میری کشتی، یم عشق میرا ساحل
نہ غم سفینہ مجھ کو نہ ہے خواہش کرانہ

وہ شرر عطا ہو مجھ کو جو نہ پھونک ڈالے ہر شے
میں ہوں نو نیاز، ابھی ہے مجھے فکرِ آشیانہ!

اس امید پہ کہ اک دن تو پئے شکار آئے
میں کمندِ شہر یاراں سے ہوں رَم میں آہوانہ

ہو کرم، معاصروں کو میں عطا کروں وہ ساغر
جو بچے ہیں پاس میرے پسِ محفلِ شبانہ

۱۷

نظر به راه نشینان سواره می گزرد
مرا بگیر که کارم ز چاره می گزرد

به دیگران چه سخن گسترم ز جلوهٔ دوست
به یک نگاه مثالِ شراره می گزرد

رهے بمنزلِ آن ماه سخت دشوار است
چناں که عشق بدوشِ ستاره می گزرد

ز پرده بندیٔ گردوں چه جائے نومیدی است
که ناوکِ نظرِ ما ز خاره می گزرد

یمے است شبنم ما، کهکشاں کنارهٔ اوست
بیک شکستنِ موج از کناره می‌گزرد

بخلوتش چو رسیدی نظر باُو مکشا
که آں دمے ست که کار از نظاره می‌گزرد

من از فراق چه نالم که از هجومِ سرشک
ز راهِ دیده دلم پاره پاره می‌گزرد

۱۷

نظر میں راہ نشیں ہیں، سوار گزرا ہے
مجھے سنبھال کہ چارے سے کار گزرا ہے

بیاں ہو جلوۂ محبوب کا، تو کیسے ہو
نگاہ کی تو مثالِ شرار گزرا ہے

کٹھن ہے اِس قدر آس ماہ کی رہِ منزل
جو عشق گزرا تو اختر سوار گزرا ہے

فلک کے پردے مجھے ناامید کیسے کریں
کہ میرا تیرِ نظر سِل کے پار گزرا ہے

ہے اپنی اوس سمندر، کنار کہکشاں اس کا
اٹھی جو موج، برونِ کنار گزرا ہے

نصیب آس کی ہوخلوت تو رکھ نظر نیچی
کہ کارِ عشق نظارے کے پار گزرا ہے

فغاں فراق میں کر لوں، پہ کیا کروں دل کا
براہِ دیدہ یہ اب تار تار گزرا ہے

۱۸

بر عقلِ فلک پیما تُرکانه شبیخون به
یک ذرهٔ دردِ دل از علم فلاطون به

دی مُغ بچهٔ با من اسرارِ محبت گفت
اشکے که فرو خوردی از بادهٔ گلگون به

آن فقر که بے تیغے صد کشورِ دل گیرد
از شوکتِ دارا به ، از فرِّ فریدون به

در دیرِ مغاں آئی مضمونِ بلند آور
در خانقهِ صوفی افسانه و افسون به

در جوے روانِ ما ، بے منتِ طوفانے
یک موج اگر خیزد آن موج ز جیحون به

سیلے که تو آوردی درشهر نمی گنجد
این خانه بر اندازے در خلوتِ ها موں به

اقبالِ غزل خواں را کافر نتواں گفتن
سودا بدماغش زد از مدرسه بیروں به

۱۸

فلک رس عقل کو کر بس میں، بے باکانہ شبخوں سے
ہے دردِ دل کا اک ذرہ سوا علم فلاطوں سے

یہ کھولے مجھ پہ اسرارِ محبت مُغ بچے نے کل
جو آنسو پی لیا تُو نے، وہ بہتر جام گلگوں سے

دلوں کے جو کرے تسخیر کشور، فقرِ بے شمشیر
وہ بہتر شوکتِ دارا سے اور فرِّ فریدوں سے

اگر دیرِ مغاں میں آئے، مضموں چاہیے عالی
حضورِ صوفی کیا بہتر فسانے اور افسوں سے

اٹھے اک موج میری جُو میں گر بے منتِ طوفاں
سوا خوبی میں وہ موجِ یگانہ رودِ جیحوں سے

سمائے شہر میں کیسے یہ تیرا سیلِ بے پایاں
بنے گی خانہ برانداز کی تو دشت و ھاموں سے

نہیں اچھا کہ اقبالِ غزل خواں کو کہیں کافر
یہ بہتر ہے رہے ہر مدرسہ دُور ایسے مجنوں سے

۱۹

یا مسلمان را مده فرمان که جان بر کف بنه
یا درین فرسوده پیکر تازه جانے آفریں
یا چناں کن یا چنیں!

یا برهمن را بفرما نوّ خداوندے تراش
یا خود اندر سینهٔ زنّاریاں خلوت گزیں
یا چناں کن یا چنیں!

یا دگر آدم که از ابلیس باشد کمترک
یا دگر ابلیس بهرِ امتحانِ عقل و دیں
یا چناں کن یا چنیں!

یا جهانے تازهٔ یا امتحانے تازهٔ
می کنی تا چند با ما آنچه کردی پیش ازیں
یا چناں کن یا چنیں!

۱۹

یا مسلماں سے نہ فرما جاں ہتھیلی پر رکھے
جانِ تازہ یا ہو اس فرسودہ پیکر کو عطا
فیصلہ کرائے خدا!

برہمن کو حکم دے، تازہ تراشے دیوتا
سینۂ زنّاریاں میں یا خود اپنا گھر بنا
فیصلہ کر اے خدا!

یا نیا آدم کہ جو ابلیس سے کم تر رہے
یا نیا ابلیس عقل و دیں کا ہو ظرف آزما
فیصلہ کر اے خدا!

یا کوئی تازہ جہاں ہو یا نیا ہو امتحاں
کب تک آس کا ہی اعادہ جو ہے پہلے ہو چکا
فیصلہ کر اے خدا!

فقر بخشی ؟ با شکوهِ خسروِ پرویز بخش
یا عطا فرما خرد با فطرتِ روح الامیں
یا چناں کن یا چنیں!

یا بکُش در سینهٔ من آرزوے انقلاب
یا دگرگوں کن نهادِ ایں زمان و ایں زمیں
یا چناں کن یا چنیں!

فقر دے تو ساتھ دے اُس کے شکوہ خسروی
یا خرد اور فطرتِ روح الامیں کر دے عطا
فیصلہ کر اے خدا!

یا بجھا دے میرے دل میں آرزوے انقلاب
یا بدل دے تیری قدرت فطرتِ ارض وسما
فیصلہ کر اے خدا!

۲۰

عقل‌هم عشق‌است واز ذوقِ نگه بیگانه نیست
لیکن این بیچاره را آن جرأتِ رندانه نیست

گرچه می دانم خیالِ منزل ایجادِ من است
در سفر از پا نشستن همتِ مردانه نیست

هرزمان یک تازه جولانگاه می خواهم ازو
تا جنون فرمای من گوید دگر ویرانه نیست

با چنین زورِ جنون پاسِ گریبان داشتم
درجنون از خود نرفتن کارِ هر دیوانه نیست

۲۰

عقل بھی ہے عشق ، بینائی سے بیگانہ نہیں
لیکن اس بیچاری میں جرأت وہ رندانہ نہیں

جانتا ہوں ، ہے آپج میری ، یہ منزل کا خیال
چھوڑنا تھک کے سفر ، اندازِ مردانہ نہیں

ہر نفس اک تازہ جولانگاہ کرتا ہوں طلب
وہ نہ جب تک خود کہے اب کوئی ویرانہ نہیں

اس جنوں میں بھی مجھے پاسِ گریباں ہی رہا
اس طرح کا خود نگر ہر کوئی دیوانہ نہیں

۲۱

سوز و گدازِ زندگی لذتِ جستجوے تو
راه چو مار می گزد گر نروم بسوے تو

سینه کشاده جبرئیل از برِ عاشقاں گزشت
تا شررے باوفتد زآتشِ آرزوے تو

هم بهوائے جلوهٔ پاره کنم حجاب را
هم بنگاهِ نارسا پرده کشم بروے تو

من بتلاشِ تو روم یا بتلاشِ خود روم
عقل و دل و نظر همه گم شدگانِ کوے تو

از چمنِ تو رسته‌ام قطرهٔ شبنمے به بخش
خاطر غنچه وا شود کم نشود ز جوے تو

۲۱

سوز و گدازِ زندگی ، لذتِ جستجو تری
ڈستی ہے راہ گر نہ ہو ، رہ مرے رو برو تری

سینہ کشادہ جبرئیل گزرا قرینِ عاشقاں
تا اُسے بخشے اک شرر آتشِ آرزو تری

جلوے کی آرزو سے میں کرتا ہوں پارہ یہ حجاب
پر یہ نگاہِ نارسا ، خود ہے نقابِ رُو تری

نکلوں تری تلاش میں یا کروں اپنی جستجو
عقل و دل و نظر مرے ہو گئے نذرِ کُو تری

تیرے چمن کا پھول ہوں، قطرہ عطا ہو اوس کا
تن کی کلی کھلے تو کیا ہو گی کم آب جُو تری

۲۲

درین محفل که کارِ او گزشت از باده و ساقی
ندیمے کو که در جامش فرو ریزم مے باقی!

کسے کو زهرِ شیریں می خورد از جام زرّینے
مےِ تلخ از سفالِ من کجا گیرد به تریاقی

شرار از خاکِ من خیزد، کجا ریزم، کرا سوزم
غلط کردی که درجانم فگندی سوزِ مشتاقی

مکدر کرد مغرب چشمه هاے علم و عرفاں را
جہاں را تیره تر سازد چه مشّائی چه اشراقی

دلِ گیتی! انا المسموم، انا المسموم، فریادش
خرد نالاں که ما عندی بتریاق و لا راقی

چه ملاّئی چه درویشی، چه سلطانی، چه دربانی
فروغِ کار می‌جوید بسالوسی و زرّاقی

ببازارے که چشم صیرفی شور است و کم نوراست
نگینم خوار تر گردد چو افزاید به برّاقی

۲۲

نہیں محفل کو کافی اہتمام بادہ و ساقی
کہاں ساتھی کہ جس کے جام میں بھرُدوں مے باقی!

وہ جس نے پی لیا ہو زہر شیریں جام زریں سے
مری تلخِ سفالی سے ہو کیسے اُس کی تریاقی

مرے تن سے شرر اٹھے، کہاں پھینکوں، کسے سونپوں
مری جاں کو دیا کیوں تو نے آخر سوزِ مشتاقی!

مکدّر کر دیے مغرب نے چشمے علم و عرفاں کے
جہاں تاریک تر اس سے ہو مشّائی(۱) کہ اشراقی(۲)

دلِ گیتی ہے فریادی، مجھے اس زہر نے مارا
خرد بولی، نہیں بس میں مرے تریاق اور راقی(۳)

ہو مُلّائی کہ درویشی، ہو سلطانی کہ دربانی
فروغِ کار میں اُس کے فریب و مکر و زرّاقی

جہاں بازار کے ناقد کی آنکھیں زار و کم بیں ہوں
نگیں اتنا ہی میرا خوار، جتنی اُس کی برّاقی

(۱)، (۲) ۔ فلسفہ کے دو دبستان ۔ مشائیت ۔ اشراقیت
(۳) ساحر یا فسوں گر

۲۳

ساقیا بر جگرم شعلهٔ نمناک انداز
دگر آشوبِ قیامت بکفِ خاک انداز

او بیک دانهٔ گندم بزمینم انداخت
تو بیک جُرعهٔ آب آنسوے افلاک انداز

عشق را بادهٔ مرد افگن و پُر زور بده
لاے این باده به پیمانهٔ ادراک انداز

حکمت و فلسفه کرد است گران خیز مرا
خضرِ من! از سرم این بارِ گران پاک انداز

خرد از گرمیِ صهبا بگدازے نرسید
چارهٔ کاربآں غمزهٔ چالاک انداز

بزم در کشمکشِ بیم و امید است هنوز
همه را بے خبر از گردشِ افلاک انداز

می تواں ریخت در آغوشِ خزاں لاله و گل
خیز و بر شاخِ کہن خونِ رگِ تاک انداز

۲۳

پھر جگر پر مرے اک شعلۂ نمناک گرے
ساقی! آشوبِ قیامت بکفِ خاک گرے

آس نے اک دانہ کے بدلے میں زمیں پر پھینکا
دے وہ جرعہ کہ یہ بندہ سرِ افلاک گرے

عشق کو دے مرے مرد افگن و تند و پُر زور
جو بھی تلچھٹ ہو، بہ پیمانۂ ادراک گرے

حکمت و فلسفہ نے مجھ کو گراں خیز کیا
خضرِ من! بار مرے سر سے سرِ خاک گرے

پا سکی عقل نہ کچھ گرمیِ بادہ سے گداز
بجلی بن کر وہ ترا غمزۂ چالاک گرے

بزم میں بیم و رجا کی ہیں ابھی تک گھاتیں
اب نہ اس پر اثرِ گردشِ افلاک گرے

ہو تو سکتے ہیں گل و لالہ خزاں میں پیدا
شاخِ کہنہ پہ اگر خونِ رگِ تاک گرے

۲۴

ازآں آبے که در من لاله کارد ساتگینے ده
کفِ خاکِ مرا ساقی ببادِ فرودینے ده

ز مینائے، که خوردم در فرنگ اندیشه تاریک است
سفر ورزیدهٔ خود را نگاهِ راه بینے ده

چو خس از موجِ هر بادے که می آید ز جا رفتم
دلِ من از گمانها در خروش آمد یقینے ده

بجانم آرزوها بود و نابودِ شرر دارد
شبم را کوکبے از آرزوے دل نشینے ده

بدستم خامهٔ دادی که نقشِ خسروی بندد
رقم کش این چنینم کردهٔ لوحِ جبینے ده

۲۴

آسی صہبا کا ساغر ہو جو دل کو لالہ کاری دے
اڑا لے جائے میری خاک، وہ بادِ بہاری دے

جو پی اقلیم مغرب میں ہوا تاریک فکر اس سے
نگہ دے اپنے راہی کو، سفر سے سازگاری دے

اڑاتا ہے ہر اک جھونکا ہوا کا مثلِ خس مجھ کو
پریشاں ہوں گمانوں سے، یقیں شُبہوں سے عاری دے

شرر صورت تمنائیں مرے دل سے گزرتی ہیں
مری شب کی جو کوکب ہو، تو آس کو پایداری دے

دیا ہے مجھ کو وہ خامہ جو نقشِ خسروی کھینچے
کوئی لوحِ جبیں بھی اب برائے نقش کاری دے

۲۵

ز هر نقشے کہ دل از دیدہ گیرد پاک می آیم
گدائے معنیٔ پاکم تہی ادراک می آیم

گہے رسم و رہِ فرزانگی ذوقِ جنوں بخشد
من از درسِ خرد منداں گریباں چاک می آیم!

گہے پیچد جہاں بر من گہے من بر جہاں پیچم
بگرداں بادہ تا بیروں ازیں پیچاک می آیم

نہ ایں جا چشمکِ ساقی نہ آنجا حرفِ مشتاقی
ز بزمِ صوفی و مُلّا بسے غمناک می آیم

رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من فتد کارے
کہ من صحرائیم پیشِ ملک بے باک می آیم

۲۵

مٹایا نقش جو بھی آنکھ سے دل نے کبھی پایا
گدا ہوں پاک معنی کا، تہی ادراک میں آیا

کبھی ذوق جنوں اہلِ خرد کی دین ہوتا ہے
میں درسِ اہلِ دانش سے گریباں چاک کر لایا

کبھی مجھ سے جہاں لپٹا، جہاں سے میں کبھی لپٹا
میں اس چکر سے نکلوں گا جو بادہ دور میں آیا

نہیں یاں چشمکِ ساقی، نہیں واں حرفِ مشتاقی
مرا غم محفلِ صوفی و مُلاّ نے ہے بھڑکایا

وہ وقت آئے گا، تیرے خاص بندے مجھ کو ڈھونڈیں گے
کہ میں پیشِ ملک بے باک ہوں، صحرا کا ہوں جایا

۲۶

دلِ بے قیدِ من با نورِ ایماں کافری کرده
حرم را سجده آورده بتاں را چاکری کرده

متاعِ طاعتِ خود را ترازوے بر افرازد
ببازارِ قیامت با خدا سوداگری کرده

زمین و آسماں را بر مرادِ خویش می خواهد
غبارِ راه و با تقدیرِ یزداں داوری کرده

گهے با حق درآمیزد ، گهے با حق درآویزد
زمانے حیدری کرده ، زمانے خیبری کرده

بایں بے رنگئ جوهر ازو نیرنگ می ریزد
کلیمے بیں که هم پیغمبری هم ساحری کرده

نگاهش عقلِ دور اندیش را ذوقِ جنوں داده
و لیکن با جنونِ فتنه ساماں نشتری کرده

بخود کے می رسد ایں راه پیمائے تن آسانے
هزاراں سال منزل در مقام آذری کرده!

۲۶

مرا بے قید دل مومن ہے، اس نے کافری کی ہے
حرم میں سجدہ ریزی کی، بتوں کی چاکری کی ہے

متاعِ بندگی لے کر، بپا میزاں کیا اس نے
خدا سے حشر کے بازار میں سوداگری کی ہے

زمین و آسماں ہوں سازگار، اس کی تمنا ہے
غبارِ راہ نے تقدیرِ حق سے داوری کی ہے

کبھی ہے حق سے مل بیٹھا، کبھی حق سے الجھ بیٹھا
اسی نے حیدری کی ہے، اسی نے خیبری کی ہے

یہ ہے بے رنگ جوہر میں، یہ نیرنگی کا خالق ہے
کلیم ایسا، پیمبر ہو کے جس نے ساحری کی ہے

فلک رس عقل کو اس کی نظر ذوقِ جنوں بخشے
جنونِ فتنہ ساماں کی بھی اس نے نشتری کی ہے

یہ تن آساں ہے راہی، کیسے اپنے آپ تک پہنچے
ہزاروں سال تک اس نے مسلسل آذری کی ہے

۲۷

زِ شاعر نالهٔ مستانه در محشر چه می خواهی
تو خود هنگامهٔ، هنگامهٔ دیگر چه می‌خواهی

به بحرِ نغمه کردی آشنا طبعِ روانم را
زچاکِ سینه ام دریا طلب، گوهر چه می خواهی

نمازِ بے حضور از من نمی‌آید، نمی‌آید
دلے آورده ام دیگر ارین کافر چه می خواهی

۲۷

فغاں مستانہ شاعر سے ، سرِ محشر تو کیوں چاہے

تو خود ہنگامہ ہے ، ہنگامۂ دیگر تو کیوں چاہے

مری طبعِ رواں کو بحرِ نغمہ کا کیا محرم

مرے سینہ سے کر دریا طلب ، گوہر تو کیوں چاہے

نمازِ بے حضور اور میں! یہ کیسے ہو، یہ کیسے ہو!

یہ کافر، دل تو لایا ہے ، دگر محضر تو کیوں چاہے

۲۸

نه در اندیشهٔ من کارزارِ کفر و ایمانی
نه در جانِ غم اندوزم، هوایِ باغِ رضوانی

اگر کاوی درونم را خیالِ خویش را یابی
پریشان جلوهٔ چون ماهتاب اندر بیابانی!

۲۸

نہ میرے فکر کے میداں میں جنگِ کفرو ایماں ہے
نہ دل کے غم کدہ میں آرزوے باغِ رضواں ہے

مرا دل جو کریدو گے، خیال اپنا ھی پاؤ گے
پریشاں جلوہ جیسے چاندنی ہے اور بیاباں ہے

۲۹

مرغِ خوش لهجه و شاهینِ شکاری از تست
زندگی را روشِ نوری و ناری از تست

دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشای جهان
سیرِ این ماه بشب گونه عماری از تست

همه افکارِ من از تست چه دردل چه بلب
گهر از بحر برآری نه برآری از تست

من همان مشتِ غبارم که بجای نرسد
لاله از تست و نم ابر بهاری از تست

نقش پرداز توئی ما قلم افشا نیم
حاضر آرائی و آینده نگاری از تست

گله ها داشتم از دل بزبانم نرسید
مهر و بے مهری و عیاری و یاری از تست

مرغِ خوش لہجہ و شاہینِ شکاری تیرے
جینے کے ڈھنگ سبھی نوری و ناری تیرے

خاک کا پتلا ، دلِ زندہ ، تماشائے جہاں
سیر اس ماہ کی ، شب رنگ عماری تیرے

تیرے ہیں، دل میں کہ لب پر ہوں، سب افکار مرے
ہوں گہر بحر میں یا بر میں ہوں ساری، تیرے

میں وہی دھول کہ آوارہ رہی راہوں میں
گلِ لالہ و نمِ ابرِ بہاری تیرے

نقش پرداز ہے تو ، ہم قلمِ افشاں ہیں
زینت امروز کی اور فردا نگاری تیرے

دل سے شکوے تھے کئی ، لب پہ نہ آئے لیکن
مہر و بے مہری و عیاری و یاری تیرے

۳۰

خوشتر ز هزار پارسائی
گامے بطریقِ آشنائی

درسینهٔ من دمے بیاسائے
از محنت و کلفتِ خدائی

مارا ز مقامِ ما خبر کن
مائیم کجاؤ تو کجائی؟

آں چشمکِ محرمانه یاد آر
تا کے بتغافل آزمائی

دی ماهِ تمام گفت با من
در ساز بداغِ نارسائی

خوش گفت ولے حرام کردند
در مذهبِ عاشقاں جدائی

پیشِ تو نهاده ام دلِ خویش
شاید که تو ایں گره کشائی!

۳۰

خوب تر ہے ہزار پارسائی سے
اک قدم بھی طریقِ آشنائی سے

میرے سینے میں آکے دم ذرا لے لو
لگی ہیں کلفتیں بہت خدائی سے

ہم کو اپنے مقام کی خبر تو دے
کتنے ہم ہیں پرے تری رسائی سے

پھر وہی تیری محرمانہ چشمک ہو
کام کب تک تغافل آزمائی سے

میرے ماہِ تمام نے کل یہ کہا
ہو نہ دل تنگ داغِ نارسائی سے

بات تو خوب کی ہے مگر ہے حرام
عاشقوں کو مصالحت جدائی سے

میں نے دل کھول کر تجھے دکھایا ہے
حل ہو مشکل، تری گرہ کشائی سے

۳۱

بر جهانِ دلِ من تاختنش را نگرید
کشتن و سوختن و ساختنش را نگرید

روشن از پرتوِ آن ماه دلے نیست که نیست
با هزار آئینه پرداختنش را نگرید

آنکه یکدست برد ملکِ سلیمانے چند
با فقیران دو جهان باختنش را نگرید

آنکه شبخون بدل و دیدهٔ دانایان ریخت
پیشِ ناداں سپر انداختنش را نگرید

۳۱

کرتا دل پر ترکتازی کیسے آیا ، دیکھیے
خود ھی مارا ، خود جَلایا ، خود جِلایا دیکھیے

اس مہِ کامل کا پرتو کون سے دل پر نہیں
ھے ھزار آئینوں میں محوِ تماشا دیکھیے

جس نے سو ملکِ سلیماں سَر کیے اک وار میں
اک گدا کو دوجہاں دے بے تقاضا دیکھیے

مارے شبخوں جس نے داناؤں کی چشم وقلب پر
ایک ناداں سے وہ ھارے، یہ اچنبھا دیکھیے

۳۲

مرا براهِ طلب بار در گل است هنوز
که دل بقافله و رخت و منزل است هنوز

کجاست برقِ نگاهی که خانمان سوزد!
مرا معامله با کشت و حاصل است هنوز

یکی سفینهٔ این خام را بطوفان ده
ز ترسِ موج نگاهم بساحل است هنوز

تپیدن و ترسیدن چه عالمی دارد
خوشا کسی که بدنبالِ محمل است هنوز

کسی که از دو جهان خویش را برون نشناخت
فریب خوردهٔ این نقشِ باطل است هنوز

نگاهِ شوق تسلی بجلوهٔ نشود
کجا برم خلشی را که در دل است هنوز

حضورِ یار حکایت درازتر گردید
چنانکه این همه ناگفته در دل است هنوز

۳۲

ابھی راہِ طلب میں ھے مرا بارِ سفر، گِل میں
کہ اب تک ھے مرا دل قافلہ و رخت و منزل میں

کہاں ھیں وہ نظر کی بجلیاں جو خانماں پھونکیں
مرا سب کام الجھا ھے ابھی تک کشت وحاصل میں

ذرا مجھ خام کی کشتی کو طوفاں آشنا کردے
کہ خوفِ موج سے میری نظر اٹکی ھے ساحل میں

تپش ھو، نارسائی ھو، اسی میں ایک عالم ہے
وھی خوش بخت ہے جو ھو رواں دنبالِ محمل میں

دو عالم سے پرے جس نے نہ اپنے آپ کو جانا
گِھری ہے اُس کی ذات اب تک فریبِ نقشِ باطل میں

نگاہِ شوق کی تسکیں کو اک جلوہ نہیں کافی
خلش کا کیا کروں جو ہے نہاں اب تک مرے دل میں!

حکایت ھو گئی لمبی حضورِ یار کچھ ایسے
کہ جو کہنے کی باتیں تھیں، ھیں نا گفتہ ابھی دل میں!

۳۳

زمستان را سرآمد روزگاران
نواها زنده شد در شاخساران

گلان را رنگ و نم بخشد هواها
که می‌آید ز طرفِ جوئباران

چراغِ لاله اندر دشت و صحرا
شود روشن‌تر از بادِ بهاران

دلم افسرده تر در صحبتِ گل
گریزد این غزال از مرغزاران!

دمے آسوده با درد و غم خویش
دمے نالاں چو جوے کهساران

ز بیم اینکه ذوقش کم نگردد
نگویم حالِ دل با رازداران!

۳۳

زمستاں کا سماں بدلا بہاروں سے
نوائیں جاگ اٹھی ہیں شاخساروں سے

گلوں کو رنگ و نم بخشا ہواؤں نے
جو آئی ہیں لہکتی جوئبہاروں سے

چراغِ لالہ صحرا میں بھڑک اٹھے
نسیم آئی لیے سندیسہ یاروں سے

مرا دل صحبتِ گل میں فسردہ تر
گریزاں ہے یہ آہو مرغزاروں سے

ابھی پہلو میں درد و غم کے آسودہ
ابھی نالاں ہے مل کر آبشاروں سے

مبادا ذوق اس کا ہو نہ جائے کم
چھپایا حالِ دل ہے رازداروں سے

۳۴

هو ای خانه و منزل ندارم
سرِ راهم غریبِ هر دیارم

سحر می گفت خاکستر صبا را
«فسرد از بادِ این صحرا شرارم

گزر نرمک پریشانم مگرداں
ز سوزِ کاروانے یاد گارم»

ز چشمم اشک چوں شبنم فروریخت
که من هم خاکم و در رهگزارم!

بگوشِ من رسید از دل سرودے
که جوے روزگار از چشمه سارم

ازل تاب و تبِ پیشینهٔ من
ابد از ذوق و شوقِ انتظارم

میندیش از کفِ خاکے میندیش
بجانِ تو که من پایاں ندارم!

۳۴

منزل سے کچھ غرض ہے نہ مشتاقِ دار* ہوں
راہی ہوں ہر کہیں میں غریب‌الدیار ہوں

کہتی تھی راکھ باد صبا سے یہ صبح دم
«اس دشت کی ہوا سے فسردہ شرار ہوں

آہستہ کر خرام، پریشاں نہ کر مجھے
اک کارواں کے سوز کی میں یادگار ہوں»

شبنم کی طرح ٹپکے ہیں آنکھوں سے میرے اشک
مشتِ غبار ہوں میں سرِ رہگزار ہوں!

آئی ہے میرے کان میں گاتی صدائے دل
جو اصلِ جُوئے دھر ہے، وہ چشمہ سار ہوں

ماضی میں میری ہی تو تڑپ کا ازل ہے نام
ہے یہ ابد کہ میں سراسر انتظار ہوں

کر مشت خاک کی نہ کوئی فکر زینہار
مجھ کو تری قسم ہے کہ میں بے کنار ہوں!

* دار بمعنی گھر

۳۵

از چشمِ ساقی مستِ شرابم
بے مے خرابم، بے مے خرابم

شوقم فزون تر از بے حجابی
بینم نه بینم در پیچ و تابم

چون رشتهٔ شمع آتش بگیرد
از زخمهٔ من تار ربابم!

از من برون نیست منزلگه من
من بے نصیبم راهے نیابم!

تا آفتابے خیزد ز خاور
مانندِ انجم بستند خوابم!

۳۵

بس اے چشمِ ساقی ھوا میں شرابی
یہ بے مے خرابی ! یہ بے مے خرابی !

جو بے پردہ دیکھا بڑھا شوق میرا
میں دیکھوں نہ دیکھوں ، وھی پیچ[1] وتابی

ہے جُوں رشتۂ شمع ، جل جل اٹھا ہے
مرے زخمہ سے میرا تارِ ربابی !

نہیں مجھ سے باھر کوئی میری منزل
مری بے نصیبی ، نہیں راہ یابی

نہ خورشید نکلیگا خاور سے جب تک
جُوں انجم رھیگی میری بستہ خوابی[2] !

۱- ادنٰی تصرف کے ساتھ
۲- بستہ خوابی بمعنی بے خوابی

۳۶

شبِ من سحر نمودی که به طلعت آفتابی
تو بطلعت آفتابی سزد این که بے حجابی

تو بدردِ من رسیدی بضمیرم آرمیدی
ز نگاهِ من رمیدی بچنیں گراں رکابی

تو عیارِ کم عیاراں تو قرارِ بے قراراں
تو دوائے دل‌فگاراں مگر این که دیریابی

غمِ عشق و لذتِ او اثرِ دو گونه دارد
گهے سوز و دردمندی گهے مستی و خرابی!

ز حکایتِ دلِ من تو بگو که خوب دانی
دلِ من کجا که او را بکنارِ من نیابی!

بجلالِ تو که در دل دگر آرزو ندارم
بجز این دعا که بخشی بکبوتراں عقابی!

مری شب سحر ہے، چمکی تری طلعت آفتابی
ترے رخ پہ مہر طلعت سجی خوب بے حجابی

مرے درد کی دوا تو، مرے دل میں آ بسا تو
یہ چھپا نظر سے کیونکر لیے یہ گراں رکابی

تُو عیارِ کم عیاراں، تُو قرارِ بے قراراں
تُو دوائے دلفگاراں، تو یہ کیسی دیریابی

غم عشق میں ہے لذت مگر اس کے رنگ دو ہیں
کبھی سوز و دردمندی کبھی مستی و خرابی!

تجھے علم ہے، بیاں کر، مرے دل کی خود حکایت
مرے دل کی میرے پہلو میں نہ ہو گی دستیابی

بجلالِ تو کہ دل میں یہی ایک آرزو ہے
کہ ملے کبوتروں کو ترے لطف سے عقابی!

۳۷

دریں میخانه اے ساقی ندارم محرمے دیگر
که من شاید نخستیں آدمم از عالمے دیگر!

دمے ایں پیکرِ فرسوده را سازی کفِ خاکے
فشانی آب و از خاک آتش انگیزی دمے دیگر!

بیار آں دولتِ بیدار و آں جامِ جہاں بیں را
عجم را دادۂ ہنگامۂ بزمِ جمے دیگر

۳۷

نہیں ساقی نشاں اس میکدہ میں ایک محرم کا
کہ میں شاید ہوں پہلا آدمی اک اور عالم کا!

کبھی اس کہنہ پیکر کو تو مشتِ خاک کرتا ہے
کبھی مٹی ہے آتش خیز پا کر رس ترے نم کا!

بہم پھر دولتِ بیدار اور جامِ جہاں بیں ہو
دیا ہے تو نے ہنگامہ عجم کو محفلِ جم کا

۳۸

به جهانِ دردمندان تو بگوچه کارداری؟
تب و تابِ ما شناسی؟ دلِ بی قرار داری؟

چه خبر ترا ز اشکی که فرو چکد ز چشمی
تو به برگِ گل ز شبنم درِ شاهوار داری!

چه بگویمت ز جانی که نفس نفس شمارد
دمِ مستعار داری؟ غمِ روزگار داری؟

۳۸

یہ جہانِ درد منداں نہیں کاروبار تیرا
نہیں تاب و تب کا محرم، دلِ بے قرار تیرا

تجھے کیا خبر کہ کیا ہے جو سرشک بن کے ٹپکا
بنی برگِ گل پہ شبنم دُرِ شاہوار تیرا!

کہوں حال کیا میں جاں کا، ہے نفس شمار ہر دم
دمِ مستعار تیرا؟ غمِ روزگار تیرا؟

۳۹

اگر نظاره از خود رفتگی آرد حجاب اولے
نگیرد با من ایں سودا بہا از بس گراں خواهی

سخن بے پردہ گوبا ما ، شد آں روزِ کم آمیزی
که می گفتند تو ما را چنیں خواهی چناں خواهی

نگاہِ بے ادب زد رخنه ها در چرخِ مینائی
دگر عالم بنا کن گر حجابے درمیاں خواهی

چناں خود را نگه داری که با ایں بے نیازی ها
شہادت بر وجودِ خود ز خونِ دوستاں خواهی !

مقامِ بندگی دیگر ، مقامِ عاشقی دیگر
زنوری سجده می خواهی زخاکی بیش ازاں خواهی !

مسِ خامے که دارم از محبت کیمیا سازم
که فردا چوں رسم پیشِ تو از من ارمغاں خواهی

۳۹

جو بے خود کر دے نظّارا تو جلوہ سے حجاب اچھا
نہیں کرتا میں یہ سودا کہ تو قیمت گراں چاہے

سخن کہہ ہم سے بے پردہ ، گیا دورِ کم آمیزی
جب اوروں سے تھے سنتے ، تُو چنیں چاہے چناں چاہے

نگاہِ بے ادب سے چرخِ مینائی میں رخنے ہیں
نیا عالم بنا گر تو حجاب اک درمیاں چاہے

یہ تیری بے نیازی اور یہ تیری خود نگہداری
شہادت اپنے ہونے کی ، بخونِ دوستاں چاہے!

مقامِ بندگی سے ہے مقامِ عاشقی برتر
تو چاہے سجدہ نوری سے مگر خاکی سے جاں چاہے!

بنالونگا مسِ خام اپنا میں اکسیر الفت سے
کہ شاید مجھ سے تو روزِ قیامت ارمغاں چاہے!

۴۰

نورِ تو وا نمود سپید و سیاه را
دریا و کوه و دشت و در و مهر و ماه را!

تو در هوای آن که نگه آشنائ اوست
من در تلاشِ آن که نتابد نگاه را!

۴۰

کاشف ہے تیرا نور ، سپید و سیاہ کا
دریا و دشت و کوہ و در و مہر و ماہ کا

تو چاہتا ہے جس سے نگاہیں ہوں آشنا
اور میں ، سہے نہ بار جو تابِ نگاہ کا

۴۱

بده آن که دل مستی هایے او از بادۂ خویش است
بگیر این دل که از خود رفته و بیگانه اندیش است

بده آن دل بده آن دل که گیتی را فرا گیرد
بگیر این دل بگیر این دل که در بندِ کم و بیش است

مرا اے صید گیر از ترکشِ تقدیر بیرون کش
جگر دوزی چه می آید ازان تیرے که در کیش است!

نگردد زندگانی خسته از کارِ جهان گیری
جهانے در گره بستم جهانے دیگرے پیش است!

۴۱

وہ دل دے مستیوں میں جس کی جھلکے اپنی ھی صہبا
یہ دل کیا جو ہے بے خود اور فکرِ غیر کا شیدا

ملے وہ دل ، ملے وہ دل ، مستخر جو کرے گیتی
یہ دل لے لے ، یہ دل لے لے ، جو بیش و کم میں ہے الجھا

مجھے صیاد کھینچے ترکشِ تقدیر سے باھر
نہ اترے گا جگر میں تیر ، نہ ترکش سے گر نکلا!

نہیں کارِ جہانگیری سے ھوتی زندگی خستہ
جو کی تسخیر یہ دنیا ، ابھی ہے دوسری دنیا!

۴۲

کفِ خاک برگ و سازم برہے فشانم او را
بامیدِ ایں که روزے بفلک رسانم او را

چه کنم چه چاره گیرم که ز شاخِ علم و دانش
نه دمیده هیچ خارے که بدل نشانم او را

دهد آتشِ جدائی شررِ مرا نمودے
به همان نفس بمیرم که فرونشانم او را

مئے عشق و مستیٔ او نرود برون ز خونم
که دلِ آنچناں ندادم که دگر ستانم او را

تو بلوحِ سادهٔ من همه مدعا نوشتی
دگر آنچناں ادب کن که غلط نخوانم او را

بحضورِ تو اگر کس غزلے ز من سراید
چه شود اگر نوازی به همیں که 'دانم او را'

۴۲

کفِ خاک ہے اثاثہ ، سرِرہ اڑا رہا ہوں
اس امید پر کہ اک دن کہوں میں فلک رسا ہوں

مرا چارہ کیا ہے آخر، سرِ شاخِ علم و دانش
نہ آگا وہ ایک کانٹا جسے دل میں رکھ سکا ہوں

کیا آتشِ جدائی نے مرا شرر آجاگر
کہ جو بجھ گیا تو سمجھو کہ میں مردہ ہو چکا ہوں

مے عشق اور آس کی مستی رہے مرے خوں میں ساری
نہ میں لونگا دل کو واپس کہ میں پیکرِ وفا ہوں

مری لوحِ سادہ پر جو ترا مدعا رقم ہے
دے وہ تربیت ، زباں سے نہ کبھی غلط سرا ہوں

جو ترے حضور کوئی مری اک غزل سنائے
تو کرم ہو تو جو کہہ دے کہ میں اس سے آشنا ہوں

۴۳

ایں دل که مرا دادی لبریزِ یقیں بادا

ایں جامِ جہاں بینم روشن تر ازیں بادا

تلخے که فرو ریزد گردوں بسفالِ من

در کامِ کہن رندے آنہم شکریں بادا

۴۳

دل تو نے دیا اس کو لبریزِ یقیں کر دے

اِس جامِ جہاں بیں کو کچھ اور حسیں کر دے

وہ تلخ جو گردوں نے کاسہ میں مرے بھر دی

رند اپنے کا دل رکھ لے ، اس کو شکریں کر دے

۴۴

رمزِ عشقِ تو به اربابِ هوس نتوان گفت
سخن از تاب و تبِ شعله به خس نتوان گفت

تو مرا ذوقِ بیان دادی و گفتی که بگوے
هست در سینهٔ من آنچه بکس نتوان گفت!

از نهان خانهٔ دل خوش غزلے می خیزد
سرِ شاخے همه گویم به قفس نتوان گفت

شوق اگر زندهٔ جاوید نباشد عجب است
که حدیثِ تو دریں یک دو نفس نتوان گفت!

۴۴

رمز تیرے عشق کی اہلِ ہوس سے کیا کہوں
تابشِ شعلہ کی باتیں، خار و خس سے کیا کہوں

تو نے فرمایا، کہو، دے کر مجھے ذوق بیاں
جو مرے سینے میں ہے نا کس سے، کس سے کیا کہوں

دل کی گہرائی سے اٹھتی ہے طرب افزا غزل
شاخ پر سے کہتا ہوں، کنجِ قفس سے کیا کہوں

یہ عجب تھا، زندۂ جاوید گر ہوتا نہ شوق
بات تیری، عارضی سے اس نفس سے کیا کہوں

۴۵

یادِ ایاّ میکه خوردم باده ها با چنگ و نے
جامِ مے در دستِ من ، مینائے مے در دستِ وے !

در کنار آئی خزانِ ما زند رنگِ بہار
ورنیائی فرو دیں افسرده تر گردد ز دے !

بے تو جانِ من چو آں سازے که تارش در گسست
در حضور از سینهٔ من نغمه خیزد بے به پے

آنچه من در بزمِ شوق آورده ام دانی که چیست
یک چمن گل ، یک نیستاں ناله ، یک خمخانه مے !

زنده کن باز آں محبت را که از نیروئے او
بوریائے ره نشینے درفتد باتختِ کے !

دوستاں خرّم که بر منزل رسید آوارهٔ
من پریشاں جاده هائے علم و دانش کرده طے !

۴۵

یاد ہیں وہ دن کہ پیتا تھا بہ صوتِ چنگ و نے
دوست کے ہاتھوں میں مینا، کف پہ میرے جامِ مَے

تُو ہو پہلو میں تو رنگیں ہو خزاں مثلِ بہار
گر نہ ہو، دے سے فسردہ تر بہاراں کی ہے لَے

میری جاں سازِ شکستہ تار ہے تیرے بغیر
پاس جو تُو ہو، اٹھیں سینہ سے نغمے پے بہ پے

جانتا ہے تو کہ بزمِ شوق میں لایا ہوں کیا؟
اک چمن گل، اک نیستاں نالہ، اک خمخانہ مَے!

زندہ کر پھر وہ محبت جس کی قوت کے طفیل
بوریا اک رہ نشیں کا ہو حریفِ تختِ کے

دوست شاداں ہیں کہ منزل مل گئی آوارہ کو
میں پریشاں، جادہ ہائے علم و دانش کر کے طے!

۴۶

انجم بگریبان ریخت این دیدهٔ تر ما را
بیرون ز سپهر انداخت این ذوقِ نظر ما را

هر چند زمیں سائیم بر تر ز ثریاّ ئیم
دانی که نمی زیبد عمرے چو شرر ما را

شام و سَحرِ عالم از گردشِ ما خیزد
دانی که نمی سازد این شام و سحر ما را

این شیشهٔ گردوں را از باده تہی کردیم
کم کاسه مشو ساقی ! مینائے دگر ما را

شایانِ جنونِ ما پہنائے دو گیتی نیست
این رهگزر ما را آن رهگزر ما را!

۴۶

انجم مرے دامن کو ملے دیدۂ تر سے
گزرا حدِ افلاک سے میں ذوقِ نظر سے

ہر چند زمینی ہوں، ثریا سے ہوں برتر
تسکیں نہیں ہو سکتی مری عمرِ شرر سے

یہ شام و سحر ہیں مری گردش کا نتیجہ
اپنی نہ کبھی نبھ سکی اس شام و سحر سے

صہبا سے کیا میں نے تہی شیشۂ گردوں
ساقی نہ ہو خِسّت، ملے مینائے دگر سے

شایاں مرے سودا کے نہیں دشتِ دو عالم
آتے ہیں نظر دونوں مجھے راہگزر سے

۴۷

خاور که آسمان به کمندِ خیالِ اوست
از خویشتن گسسته و بے سوزِ آرزوست

در تیره خاکِ او تب و تابِ حیات نیست
جولان موج را نگران از کنارِ جُوست!

بتخانه و حرم همه افسرده آتشے
پیرِ مغان شرابِ هوا خورده در سبوست

فکرِ فرنگ پیشِ مجاز آورد سُجود
بینائے کور و مستِ تماشاے رنگ و بوست!

گردنده تر ز چرخ و ربایندہ تر ز مرگ
از دستِ او بدامنِ ما چاکِ بے رفوست!

خاکی نهاد و خو ز سپهرِ کهن گرفت
عیار و بے مدار و کلاں کار و تو بتوست!

مشرق خراب و مغرب ازاں بیشتر خراب
عالم تمام مرده و بے ذوقِ جستجوست!

ساقی بیار باده و بزمِ شبانه ساز
ما را خرابِ یک نگهِ محرمانه ساز

۴۷

مشرق کہ ہے بلند خیالی سے سُرخ رُو
بیگانہ اپنے آپ سے ، بے سوزِ آرزو

مٹی میں اس کی تاب و تبِ زندگی نہیں
جولانِ موج کا ہوا ناظر کنارِ جُو

بتخانہ و حرم کی فسردہ ہوئی ہے آگ
بے کیف مے سے ، پیرِ مغاں کا ہے پُر سبو

فکرِ فرنگ کرتی ہے سجدہ مجاز کو
بینائے کور! مستِ تماشائے رنگ و بُو!

گردش میں چرخ سے سوا ، مہلک ہے مرگ سے
دامن کا چاک اپنا اسی سے ہے بے رفو

عیار و بے مدار و کلاں کار و پیچ پیچ
خاکی نہاد ، اور ہے پیرِ فلک کی خو

مشرق خراب ہو چکا ، مغرب خراب تر
عالم تمام مردہ و بے ذوقِ جستجو

لا بادہ ساقی ، زینتِ بزمِ شبانہ کر
کر مستیاں عطا ، نگہ محرمانہ کر

۴۸

فرصتِ کشمکش مده این دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیاده کن گیسوے تابدار را

از تو درونِ سینه ام برق تجلّیٔ که من
با مه و مهر داه ام تلخیٔ انتظار را

ذوقِ حضور در جهان رسمِ صنم گری نهاد
عشق فریب می دهد جانِ امیدوار را

تا بفراغِ خاطرے نغمهٔ تازهٔ ز نم
باز به مرغزار ده طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند دادهٔ، بند ز پاے من کشاے
تا به پلاسِ تو دهم خلعتِ شهریار را

تیشه اگر بسنگ زد این چه مقامِ گفتگو است
عشق بدوش می کشد این همه کوهسار را!

۴۸

فرصتِ کشمکش نہ دے اس دلِ بے قرار کو
اور بھی تابدار کر گیسوے تابدار کو

سینے میں تیرے جلوے کی بجلیاں نور پاش ہیں
حیراں ہیں مہر و ماہ لیے تلخیٔ انتظار کو

ذوقِ حضور سے پڑی دنیا میں رسمِ بتگری
دیتا رہا فریب عشق جانِ امیدوار کو

تا کہ وہ نغمہ گا سکوں جس سے فراغِ دل ملے
پھر وہی مرغزار دے طائرِ مرغزار کو

طبعِ بلند کی عطا ، کھول دے میرے بندِ پا
بدلوں ترے پلاس سے خلعتِ شہر یار کو

سنگ پہ تیشہ زن ہوا ، کیا ہے مقامِ گفتگو
عشق تو دوش پر لیے پھرتا ہے کہسار کو!

۴۹

جانم در آویخت با روزگاران
جوے است نالاں در کوهساراں!

پیدا ستیزد ، پنہاں ستیزد
نا پایدارے با پایداراں!

ایں کوه و صحرا ایں دشت و دریا
نے رازداراں نے غمگساراں

بیگانهٔ شوق ! بیگانهٔ شوق !
ایں جوئباراں ایں آبشاراں

فریاد بے سوز ! فریاد بے سوز!
بانگِ هزاراں در شاخساراں

داغے که سوزد در سینهٔ من
آں داغ کم سوخت در لاله زاراں!

محفل ندارد ساقی ندارد
تلخے که سازد با بے قراراں!

۴۹

مری جاں الجھتی ہے با روزگاراں
ہے نالاں ندی در برِ کوھساراں!

عجب رَن پڑا ہے ، عیاں بھی ، نہاں بھی
کہ فانی الجھتا ہے با پائیداراں

یہ کہسار و صحرا ، یہ دشت اور دریا
نہ یہ رازداراں ، نہ یہ غمگساراں

تہی شوق سے یہ ، تہی شوق سے وہ
وہ ہوں جوئباراں کہ ہوں آبشاراں

ہے فریاد بے سوز ! فریاد بے سوز!
سنی شاخساروں سے بانگِ ھزاراں

مرے سینہ میں داغ جو جل رہا ہے
دکھائیں تو ایسا کوئی لالہ زاراں!

نہیں رکھتی محفل ، نہیں رکھتا ساقی
وہ مے جس سے شاداں رھیں بے قراراں!

۵۰

به تسلیٔ که دادی نگزاشت کارِ خود را
بتو باز می سپارم دلِ بے بیقرارِ خود را

چه دلے که محنتِ او ز نفس شماریٔ او
که بدستِ خود ندارد رگِ روزگارِ خود را

بضمیرت آرمیدم تو بجوشِ خود نمائی
بکناره برفگندی دُرِ آب دارِ خود را

مه و انجم از تو دارد گله ها ، شنیده باشی
که بخاکِ تیرهٔ ما زادهٔ شرارِ خود را

خلشے بسینهٔ ما ز خدنگِ او غنیمت!
که اگر بپائش افتد نبرد شکارِ خود را

۵۰

نہیں چلتا اس تسلی پہ یہ کاروبار اپنا
تجھے کر رہا ہوں واپس دلِ بے قرار اپنا

مرے دل کو غم یہ کھائے، ہے نفس شمار پیہم
کہ نہیں ہے اس کے ہاتھوں میں نظامِ کارِ اپنا

میں ترے ضمیر میں تھا، تری خود نمائیوں نے
پرے اک طرف کو پھینکا دُرِ آبدار اپنا

گلے تو نے ماہ و انجم کے سُنے تو ہونگے شاید
مری خاک کو جو تو نے دیا ہے شرار اپنا

خلش آس کے تیر کی ہے مرے سینے میں غنیمت
نہ اٹھائے پیش پا سے جو گِرا شکار اپنا

۵۱

بحرفے می تواں گفتن تمنائے جہانے را
من از ذوقِ حضوری طول دادم داستانے را

ز مشتاقاں اگر تابِ سخن بردی نمیدانی
محبت می کند گویا نگاہِ بے زبانے را!

کجا نورے کہ غیر از قاصدی چیزے نمی داند
کجا خاکے کہ در آغوش دارد آسمانے را!

اگر یک ذرہ کم گردد ز انگیزِ وجودِ من
بایں قیمت نمی گیرم حیاتِ جاودانے را!

من اے دریائے بے پایاں بہ موجِ تو در افتادم
نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را

ازاں معنی کہ چوں شبنم بجانِ من فرو ریزی
جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرضِ فغانے را

۵۱

بیاں کا حرف اک کافی تمنائے جہاں کو
مرے ذوقِ حضوری نے بڑھایا داستاں کو

سخن کی تاب چھینی تو نے مشتاقوں سے ، پھر کیا
محبت گویا کرتی ہے نگاہِ بے زباں کو!

کہاں وہ نور جو جز قاصدی جانے نہ کچھ بھی
کہاں وہ خاک جو آغوش میں لے آسماں کو!

مرے پیکر سے تاب و تب جو اک ذرہ بھی کم ہو
نہ اس قیمت پہ لُوں ہر گز حیاتِ جاوداں کو!

میں اے دریائے بے پایاں گِرا موجوں میں تیری
نہ مجھ کو چاہئے گوہر ، نہ ڈھونڈوں میں کراں کو

جو معنی تو نے برسائے جُوں شبنم جاں پہ ، آن سے
بنایا میں نے اک تازہ جہاں عرضِ فغاں کو

۵۲

چند بروے خودکشی پردۂ صبح و شام را
چہرہ کشا تمام کن جلوۂ نا تمام را

سوز و گداز حالتے است! بادہ ز من طلب کنی
پیشِ تو گریباں کنم مستیٔ ایں مقام را!

من بسرو! زندگی آتشِ او فزودہ ام
تو نمِ شبنمے بدہ لالۂ تشنہ کام را

عقل ورق ورق بشگت عشق بہ نکتۂ رسید
طائرِ زیرکے برد دانۂ زیرِ دام را

نغمہ کجا و من کجا ساز سخن بہانہ ایست
سوے قطار می کشم ناقۂ بے زمام را!

وقتِ برہنہ گفتن است من بہ کنایہ گفتہ ام
خود تو بگو کجا برم ہم نفسانِ خام را!

۵۲

کب تک رکھیگا رُخ پہ تو پردۂ صبح و شام کو
چہرہ دکھا ، تمام کر جلوۂ نا تمام کو

سوز و گداز ہے وہ حال ، مجھ سے تُو مے طلب کرے
ظاہر کروں جو تجھ پہ میں مستی کے اس مقام کو!

میرے سرودِ درد سے اور بھی بھڑکی اُس کی آگ
اوس سے ہو عطائے نم لالۂ تشنہ کام کو

گھومی خرد ورق ورق ، عشق نے نکتہ پا لیا
طائر ذکی تھا ، لے گیا دانۂ زیرِ دام کو

نغمہ کجا ہے میں کجا ، سازِ سخن بہانہ ہے
لاتا ہوں پھر قطار میں ناقۂ بے زمام کو!

وقت تھا کہتا واشگاف ، میں نے کنایے سے کہا
تو ہی بتا کروں میں کیا ہم نفسانِ خام کو!

۵۳

نفس شمار به پیچاکِ روزگارِ خودیم
مثالِ بحر خروشیم و در کنارِ خودیم

اگرچه سطوتِ دریا اماں به کس ندهد
بخلوتِ صدفِ او نگاهدارِ خودیم

ز جوهرے که نهاں است در طبیعتِ ما
مپرس صیرفیاں را که ما عیارِ خودیم

نه از خرابهٔ ماکس خراج می خواهد
فقیرِ راه نشینیم و شهریارِ خودیم

درونِ سینهٔ ما دیگرے! چه بوالعجبی است!
کر اخبر که توئی یا که ما دوچارِ خودیم!

کشائے پرده ز تقدیرِ آدمِ خاکی
که ما به رهگزرِ تو در انتظارِ خودیم!

۵۳

نفس شمار و گرفتارِ روزگار ہیں ہم
مثال بحر خروشاں سرِ کنار ہیں ہم

نہیں ہے سطوتِ دریا سے گو کسی کو اماں
صدف کے گوشے میں، اپنے نگاہدار ہیں ہم

ہمارے جوہرِ فطرت کو سمجھے کیا صرّاف
مصافِ دہر میں خود اپنا ہی عیار ہیں ہم

نہیں ہمارے خرابے سے لیتا کوئی خراج
فقیرِ راہ نشیں اور شہریار ہیں ہم

ہمارے سینہ میں ہو کوئی دوسرا، ہے عجب
نہ جانے تُو ہے کہ خود اپنے سے دوچار ہیں ہم

ہٹا دے پردۂ تقدیرِ آدمِ خاکی
خود اپنے منتظر اثنائے رہگذار ہیں ہم

۵۴

به فغان نه لب کشودم که فغان اثر ندارد
غمِ دل نگفته بهتر همه کس جگر ندارد

چه حرم چه دیر هر جا سخنے ز آشنائی!
مگر این که کس ز رازِ من و تو خبر ندارد!

چه ندیدنی است اینجا که شرر جهانِ ما را
نفسے نگاه دارد نفسے دگر ندارد!

تو ز راهِ دیدهٔ ما بضمیرِ ما گزشتی
مگر آنچناں گزشتی که نگه خبر ندارد!

کس ازیں نگیں شناساں نگذشت بر نگینم
بتو می سپارم او را که جهاں نظر ندارد

قدحِ خرد فروزے که فرنگ داد ما را
همه آفتاب لیکن اثرِ سحر ندارد!

۵۴

کیجے فغاں تو کس لیے ، نالہ میں جب اثر نہیں
کیا ہو بیانِ دردِ دل ، ہر کوئی ذی جگر نہیں

کعبہ کی ہو کہ دیر کی ، بات ہے آشنائی کی!
راز ہے تیرا میرا کیا ، کوئی بھی باخبر نہیں!

دیکھی جو تھی نہ دیکھنی ، میرے جہان کا شرر
آتا ہے ایک دم نظر ، پیدا دمِ دگر نہیں!

آنکھ کے راستے سے تُو دل میں مرے اتر گیا
لیکن کچھ اس طرح کہ خود آنکھ کو بھی خبر نہیں!

چل دیے ماہرِ نگیں ، میرے نگیں کو چھوڑ کر
تجھ کو میں کیوں نہ سونپ دوں، دنیا تو دیدہ ور نہیں

پایا ہے جو فرنگ سے جام ، خرد فروز ہے
گو ہمہ آفتاب ہے پر وہ سحر اثر نہیں!

۵۵

ما که افتنده تر از پرتوِ مه آمده ایم
کس چه داند که چسان این‌همه ره آمده ایم

با رقیبان سخن از دردِ دل ما گفتی
شرمسار از اثرِ ناله و آه آمده ایم

پرده از چهره بر افگن که چو خورشیدِ سحر
بهرِ دیدارِ تو لبریزِ نگه آمده ایم

عزمِ ما را به یقین پخته ترک ساز که ما
اندرین معرکه بے خیل و سپه آمده ایم

تو ندانی که نگاہے سرِ را ہے چه کند
در حضورِ تو دعا گفته بره آمده ایم

۵۵

افتادگی میں بڑھ گئے ہم عکسِ ماہ سے
کس کو خبر کہ آئے ہیں ہم کیسی راہ سے

یوں تیرے میرے درد کی باتیں ہوں غیر سے!
شرمندہ ہم ہیں اپنی فغاں، اپنی آہ سے

پردہ ہٹا کہ دید کو خورشید وار ہم
دامانِ دیدہ لائے ہیں بھر کر نگاہ سے

کر دے ہمارے عزم کو راسخ یقین سے
آئے ہیں رن میں عاری ہیں خیل و سپاہ سے

جانے تو کیا نگاہِ سرِ راہ کا اثر
تجھ کو دعائیں دے کے ہم آئے ہیں راہ سے!

۵۶

اے خدائے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر
ذرۂ در خود فروپیچد بیابانے نگر

حسنِ بے پایاں دروُنِ سینۂ خلوت گرفت
آفتابِ خویش را زیرِ گریبانے نگر!

بر دلِ آدم زدی عشقِ بلا انگیز را
آتشِ خود را بآغوشِ نیستانے نگر!

شوید از دامانِ هستی داغهائے کهنه را
سخت کوشی هائے این آلوده دامانے نگر!

خاکِ ما خیزد که سازد آسمانے دیگرے
ذرۂ ناچیز و تعمیرِ بیابانے نگر!

۵۶

اے خدائے مہر و ماہ ، خاکِ پریشاں دیکھ لے
ذرّہ نے خود میں سمویا ہے بیاباں دیکھ لے!

حسنِ بے پایاں ہوا اک سینہ میں خلوت گزیں
آفتاب اپنا نہاں زیرِ گریباں دیکھ لے!

قلبِ آدم کو عطا کیں عشق کی بے تابیاں
اپنی آتش کو بآغوشِ نیستاں دیکھ لے!

داغِ کہنہ دامنِ ہستی سے ہے یہ دھو رہا
کتنا محنت کش ہے یہ آلودہ داماں دیکھ لے!

خاک اٹھتی ہے مری تا بن سکے اور آسماں
ذرۂ ناچیز و تعمیرِ بیاباں دیکھ لے!

زبورِ عجم

حصہ دوم

شاخِ نہالِ سدرۂ خار و خسِ چمن مشو
منکرِ او اگر شدی منکرِ خویشتن مشو

زبورِ عجم

حصہ دوم

شاخِ نہالِ سدرہ تُو خار و خسِ چمن نہ ہو
منکر ہو آس کا تُو مگر ، منکرِ خویشتن نہ ہو

دو عالم را توان دیدن بمینائے که من دارم
کجا چشمے که بیند آن تماشاے که من دارم

دگر دیوانهٔ آید که در شهر افگند هوے
دو صد هنگامه بر خیزد ز سوداے که من دارم

مخور ناداں غم از تاریکیٔ شبها که می آید
که چوں انجم درخشد داغِ سیماے که من دارم

ندیمِ خویش می سازی مرا لیکن ازاں ترسم
نداری تابِ آں آشوب و غوغاے که من دارم

دکھا سکتا ہے دو عالم یہ مینا جو میں رکھتا ہوں
کہاں دیدہ کہ دیکھے وہ نظارا جو میں رکھتا ہوں

کوئی دیوانہ آئے شہر میں آوازِ ہُو اٹھے
دو صد ہنگاموں کا خالق ہے سودا جو میں رکھتا ہوں

نہ کر تاریکیوں کی فکر ، راتیں جنکو لائینگی
ہے روشن مثلِ کوکب داغِ سیما جو میں رکھتا ہوں

بناتا ہے ندیم اپنا مجھے ، یہ خوف ہے مجھ کو
نہ راس آئے تجھے آشوب و غوغا جو میں رکھتا ہوں

بسم الله الرحمن الرحیم

۱

بر خیز که آدم را ، هنگامِ نمود آمد
این مشتِ غباری را انجم به سجود آمد!

آن راز که پوشیده در سینهٔ هستی بود
از شوخیٔ آب و گل در گفت و شنود آمد!

۲

مه و ستاره که در راهِ شوق هم سفر اند
کرشمه سنج و ادا فهم و صاحبِ نظر اند

چه جلوه هاست که دیدند در کفِ خاکے
قفا بجانبِ افلاک سوے ما نگرند

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

۱

اٹھو کہ خاکیوں کا یہ وقتِ نمود ہے
آن کے لئے ستارہ سراپا سجود ہے

پوشیدہ تھا جو سینۂ ہستی میں ، اب وہ راز
شوخی سے آب و گل کی ، قرینِ شہود ہے

۲

ماہ و ستارہ شوق کی رہ میں ہیں ہم سفر
رمز آشنائے ناز و ادا ، صاحبِ نظر

آئے پسند جلوے انہیں مشتِ خاک کے
ہے پشت سوئے آسماں ، اور ہیں زمیں نگر

۳

درونِ لاله گزر چون صبا توانی کرد
بیک نفس گرهِ غنچه وا توانی کرد

حیات چیست؟جهان را اسیرِ جان کردن
تو خود اسیرِ جهانی ، کجا توانی کرد!

مقدر است که مسجودِ مهر و مه باشی
ولے هنوز ندانی چها توانی کرد!

اگر ز میکدهٔ من پیالهٔ گیری
ز مشتِ خاک جهانے بپا توانی کرد!

چساں بسینه چراغے فروختی اقبال
بخویش آنچه توانی بما توانی کرد!

۳

درونِ لالہ ممکن ہے گزر مثلِ صبا تیرا
نفس، اک آن میں کر دے گرہ غنچے کی وا، تیرا

جہاں کو کر اسیرِ جاں، اسی میں زندگانی ہے
تو خود دنیا کا قیدی ہے، رواں ہو کار کیا تیرا

مقدر ہے کہ تو مسجودِ مہر و ماہ ہو جائے
مگر اس راز کو سمجھا نہ فکرِ نارسا تیرا

جو میرے میکدے سے ایک ساغر تجھ کو مل جائے
تو مشتِ خاک سے عالم بپا ہو گا نیا تیرا

کیا روشن چراغ اقبالؔ تو نے کیسے سینے میں
اجالا ہم کو بھی بخشے وہی دستِ عطا تیرا

۴

اگر به بحرِ محبت کرانه می خواهی
هزار شعله دهی یک زبانه می خواهی!

مرا ز لذتِ پرواز آشنا کردند
تو در فضاے چمن آشیانه می خواهی!

یکے بدامنِ مردانِ آشنا آویز
ز یار اگر نگهِ محرمانه می خواهی

جنون نه داری و هوے فگندۂ در شهر
سبو شکستی و بزمِ شبانه می خواهی!

تو هم بعشوه گری کوش و دلبری آموز
اگر ز ما غزلِ عاشقانه می خواهی

۴

طلب گر تو کرے بحرِ محبت میں کرانہ
عوض اک شعلہ کے کھوئے گا شعلوں کا خزانہ!

مجھے پرواز کی لذت سے فطرت نے نوازا
ترا مقصد فضائے گلستاں میں آشیانہ!

ہوں چندے ہم نشیں صاحب دلانِ آشنا کا
جو چاہے یار سے گاہے نگاہِ محرمانہ

جنوں سے تُو ہے خالی اور نگر میں شور تیرا؟
سبو کو توڑ کر ہے طالبِ بزمِ شبانہ!

ادائے دلبری، عشوہ گری، کے سیکھ نکتے
غزل مجھ سے اگر تو چاہتا ہے عاشقانہ

۵

زمانه قاصدِ طیارِ آن دلآرام است
چه قاصدے که وجودش تمام پیغام است!

گمان مبر که نصیبِ تو نیست جلوهٔ دوست
درونِ سینه هنور آرزوے تو خام است!

گرفتم ایں که چو شاهیں بلند پروازی
بهوش باش که صیاد ما کهن دام است

باوجِ مشتِ غبارے کجا رسد جبریل
بلند نا میٔ او از بلندیٔ بام است!

تو از شمارِ نفس زندهٔ نمی دانی
که زندگی به شکستِ طلسمِ ایام است!

ز علم و دانشِ مغرب همیں قدر گویم
خوش است آه وفغاں تا نگاه ناکام است

من از هلال و چلیپا دگر نیندیشم
که فتنهٔ دگرے درضمیرِ ایّام است!

۵

زمانہ لایا ہے ہم تک پیامِ دلآرام
وجودِ قاصد طیار ہے پیام تمام!

گماں نہ کر کہ نہ ہوگا نگار کا دیدار
مگر ابھی ترے سینے میں آرزو ہے خام!

بلند صورتِ شاہیں سہی تری پرواز
حذر! پرانا شکاری بچھا رہا ہے دام

نہ مشتِ خاک کی رفعت کو پا سکا جبریل
بلند با می سے آس کو ملی بلندیِ نام!

نفس شمار تری زندگی، تو کیا جانے
کہ زندہ ہے وہی توڑے جو جادوے ایام!

علوم و دانشِ مغرب کی بات اتنی ہے
ہے خوب آہ و فغاں جب نگاہ ہے ناکام

مجھے نہیں ہے ہلال و صلیب سے کچھ خوف
اک اور فتنے کا گہوارہ ہے دلِ ایّام!

٦

دگر ز ساده دلیهاے یار نتواں گفت
نشسته بر سرِ بالینِ من ز درماں گفت!

زباں اگرچه دلیر است و مدعا شیریں
سخن ز عشق چه گویم جزایں که نتواں گفت

خوشا کسے که فرو رفت در ضمیرِ وجود
سخن مثالِ گهر بر کشید و آساں گفت

خرابِ لذتِ آنم که ون شناخت مرا
عتابِ زیرِ لبی کرد وخانه ویراں گفت

غمیں مشو که جهاں رازِ خود برون ندهد
که آنچه گل نتوانست مرغِ نالاں گفت

پیامِ شوق که من بے حجاب می گویم
به لاله قطرهٔ شبنم رسید و پنهاں گفت

اگر سخن همه شوریده گفته ام چه عجب
که هر که گفت ز گیسوے او پریشاں گفت

٦

یار کی سادہ دلی کا ہو تو کیسے ہو بیاں
بیٹھ کر بالیں پہ کرتا ہے وہ ذکرِ درماں!

حوصلہ مند زباں ، مدعا شیریں بھی ہے
عشق کی بات مگر کیا ہو کہ عاجز ہے زباں

ہستی کے عمق میں اُترا جو کوئی ، خوب ہوا
گوہرِ معنی لیے آیا بحرفِ آساں

مستِ لذت ہوا میں جب مجھے پہچان گیا
زیرِ لب غصے سے کہ اٹھا وہ 'خانہ ویراں،

ہو نہ غمگیں جو جہاں کانہ 'کھلے تجھ پر راز
کہ جو گل کہہ نہ سکا ، کہہ گیا مرغِ نالاں

شوق کا مژدہ میں کہتا ہوں جسے بے پردہ
لالے سے قطرۂ شبنم نے کہا وہ پنہاں

شعر میرا ہے جو شوریدہ ، تعجب کیسا
اُس کے گیسو کا ہے ہر لب پہ پریشاں ہی بیاں

۷

خرد از ذوقِ نظر گرمِ تماشا بود است
این که جوینده ویابندهٔ هر موجود است

جلوهٔ پاک طلب، از مه و خورشید گزر
زانکه هر جلوه‌د ریں دیر نگه آلوداست

۷

دکھایا ذوقِ نظر نے خرد کو منظرِ بُود
تلاش کر لیا کوشش سے اُس نے ہر موجود

وہ جلوہ ڈھونڈ کہ ہو بے نیازِ مہر و قمر
ہر ایک جلوہ ہے اس دھر میں نظر آلود

۸

غلامِ زنده دلانم که عاشقِ سره اند
نه خانقاه نشینان که دل به کس ندهند

بآن دلے که برنگ آشنا و بیرنگ است
عیارِ مسجد و میخانه و صنم کده اند

نگاه از مه و پروین بلند تر دارند
که آشیان بگریبانِ کهکشان نه نهند

برون ز انجمنے درمیانِ انجمنے
بخلوت اند و لے آنچنان که با همه اند

بچشم کم منگر عاشقانِ صادقِ را
که این شکسته بهایان متاعِ قافله اند

به بندگان خطِ آزادگی رقم کردند
چنانکه شیخ و برهمن شبانِ بے رمه اند

پیاله گبر که مے را حلال می گویند
حدیث اگرچه غریب است راویان ثقه اند

۸

جو زندہ دل ہیں مخلص عشق میں ، وہ میرے سلطاں ہیں
نہ زاہد خانقاہوں کے کہ ہر اک سے گریزاں ہیں
وہ اُس دل کی بدولت جو ہے رنگینی میں بھی بے رنگ
صنم خانہ کے ، میخانہ کے اور مسجد کے میزاں ہیں
نگاہیں ماہ و پرویں سے بھی ہوتی ہیں بلند اُن کی
پرے ہو کہکشاں سے آشیاں ، وہ اِس کے خواہاں ہیں
درونِ انجمن رہ کر ، برونِ انجمن ہیں وہ
وہ خلوت میں رہیں لیکن رفیقِ نوعِ انساں ہیں
نہ جانو کم وقار اُن کو جو عشق اپنے میں صادق ہیں
متاعِ قافلہ ہیں یہ ، بظاہر گو یہ ارزاں ہیں
غلاموں کو ملا ہے اس طرح منشورِ آزادی
ہیں غائب گلّے اور شیخ و برہمن گلہ باناں ہیں
اٹھا ساغر ، لگا لب سے ، حلال اب مے کو کہتے ہیں
روایت ہے غریب[1] اِس کی ، پہ راوی پختہ انساں ہیں

[1] غریب - علم الحدیث کی اصطلاح میں وہ حدیث جس میں کسی جگہ ایک ہی راوی منفرد ہو -

۹

لالهٔ این چمن آلودهٔ رنگ است هنوز
سپر از دست مینداز که جنگ است هنوز

فتنهٔ را که دوصد فتنه بآغوشش بود
دخترے هست که در مهدِ فرنگ است هنوز

اے که آسوده نشینی لبِ ساحل برخیز
که ترا کار بگرداب ونهنگ است هنوز

از سرِ تیشه گزشتن ز خرد مندی نیست
اے بسا لعل که اندر دل سنگ است هنوز

باش ! تا پرده کشایم ز مقامِ دگرے !
چه دهم شرحِ نواها که بچنگ است هنوز !

نقش پردازِ جهان چون بجنونم نگریست
گفت ویرانه بسودائے تو تنگ است هنوز !

۹

لالہ اس باغ میں آلودہ ہے با رنگ ابھی
تھام لے اپنی سپر ، ختم نہیں جنگ ابھی

فتنہ آغوش میں جس کی ہیں دو صد فتنے نہاں
اس کی دختر ہے بہ گہوارۂ افرنگ ابھی

اٹھ کنارے سے ، یہ آرام کا ہنگام نہیں
ہے بھنور اور مگرمچھ سے تری جنگ ابھی

ترکِ تیشہ ہے خرد مندی سے دُوری کا اثر
پنہاں رکھتا ہے کئی لعل دلِ سنگ ابھی

اک مقام اور ہے، میں پردہ اٹھاتا ہوں ، ٹھہر
ذکر کیا سُر کا جو مضمر ہے تہِ چنگ ابھی !

کی نگہ خالقِ اکبر نے جنوں پر جو مرے
کہا، ویرانہ ہے سودا پہ ترے تنگ ابھی !

۱۰

تکیه بر حُجّت و اعجازِ بیاں نیز کنند
کارِ حق گاه بشمشیر و سناں نیز کنند

گاه باشد که ته خرقه زره می پوشند
عاشقاں بندهٔ حال اند و چناں نیز کنند

چوں جهاں کهنه شود پاک بسوزند او را
و زهماں آب وگل ایجادِ جهاں نیز کنند

همه سرمایهٔ خود را بنگاهے بدهند
ایں چه قومیت که سودا بزیاں نیز کنند

آنچه از موجِ هوا با پرِ کاهے کردند
عجبے نیست که با کوهِ گراں نیز کنند

عشق مانندِ متاعے است ببازارِ حیات
گاه ارزاں بفروشند و گراں نیز کنند

تا تو بیدار شوی ناله کشیدم ورنه
عشق کارے است که بے آه و فغاں نیز کنند

۱۰

کارِ حق حجّت و اعجازِ بیاں کرتے ہیں
گاہ ہوتا ہے کہ شمشیر و سناں کرتے ہیں

زیرِ خرقہ کبھی ہوتے ہیں زرہ پوش کبھی وہ
بندۂ حال ہیں عاشق ، یہ عیاں کرتے ہیں

جب جہاں ہوتا ہے کہنہ تو جلا دیتے ہیں
راکھ سے اُس کی پھر ایجاد جہاں کرتے ہیں

اک نظر کے لیے دے دیتے ہیں سرمایہ تمام
ہیں عجب لوگ جو سودائے زیاں کرتے ہیں

رکھتے ہیں تنکے کو آوارہ سرِ موجِ ہوا
کیا عجب ، کوہِ گراں کو جو رواں کرتے ہیں

عشق بھی جنسِ تجارت ہے بپا زارِ حیات
ارزاں کرتے ہیں کبھی ، گاہ گراں کرتے ہیں

نالہ کش ہوں کہ تجھے خواب سے بیدار کروں
عشق ورنہ کبھی بے آہ و فغاں کرتے ہیں!

۱۱

چو موج مستِ خودی باش و سر بطوفاں کش
ترا که گفت که بنشیں و پا بداماں کش

بقصدِ صیدِ پلنگ از چمن سرا بر خیز
بکوه رخت کشا خیمه در بیاباں کش

به مهر و ماه کمندِ گلو فشار انداز
ستاره را ز فلک گیر و در گریباں کش

گرفتم ایں که شرابِ خودی بسے تلخ است
بدردِ خویش نگر زهرِ ما بدرماں کش

۱۱

خودی میں مست ہو جوں موج ، سر ہو طوفاں میں
نہ بیٹھ یوں کہ سمیٹے ہوں پاؤں داماں میں

چمن سرا سے نکل ، کر شکار چیتوں کا
سفر ہو کوہ میں ، خیمہ ترا بیاباں میں

ہو مہر و ماہ کی گردن کے گرد تیری کمند
ستارہ چھین فلک سے ، سجا گریباں میں

یہ مانا میں نے شرابِ خودی ہے تلخ بہت
جو درد تیرا ہے ، تلخی طلب ہے درماں میں

۱۲

خضرِ وقت از خلوتِ دشتِ حجاز آید برون
کاروان زین وادیٔ دور و دراز آید برون

من بسیمای غلامان فرّ سلطان دیده ام
شعلهٔ محمود از خاکِ ایاز آید برون!

عمر ها در کعبه و بتخانه می نالد حیات
تا ز بزمِ عشق یک دانای راز آید برون!

طرحِ نو می افگند اندر ضمیرِ کائنات
ناله ها کز سینهٔ اهلِ نیاز آید برون!

چنگ را گیرید از دستم که کار از دست رفت
نغمه ام خون گشت و از رگهای ساز آید برون!

۱۲

آئے گا خضرِ وقت اب، بارگہِ حجاز سے
نکلے گا اپنا کارواں پھر سے رہِ دراز سے

چمکی ہے ہر غلام کے ماتھے پہ سطوت شہی
شعلۂ غزنوی اٹھا خاکِ درِ ایاز سے

صدیوں رہی ہے نالہ خیز کعبہ و دیر میں حیات
نکلے کوئی تو رازداں عشق کی بزمِ ناز سے

اور ابھر کے آئے گی آن سے ضمیر کائنات
نالے اگر بلند ہوں ولولۂ نیاز سے

لے مری چنگ کو سنبھال، میں نہیں اپنے آپ میں
نغمہ مرا ہوا ہے خوں، ٹپکا ہے میرے ساز سے

۱۳

ز سلطاں کنم آرزوے نگاہے!
مسلمانم از گلِ نہ سازم الٰہے

دلِ بے نیازے کہ در سینہ دارم
گدا را دھد شیوۂ پادشاہے

ز گردوں فتد آنچہ بر لالۂ من
فرد ریزم او را بہ برگِ گیا ہے

پروین فر و ناید اندیشۂ من
بدریوزہ پرتو مہر و ماہے

اگر آفتابے سوے من خرامد
بشوخی بگردانم او را ز راہے

بآں آب و تابے کہ فطرت بہ بخشد
درخشم چو برقے بابرِ سیاہے

رہ و رسمِ فرمانروایاں شناسم
خراں بر سرِ بام و یوسف بچا ہے!

۱۳

سلطاں کی مجھ پہ کاش کبھی اک نگاہ ہو
مسلم ہوں میرا مٹی کا کیسے اِلٰہ ہو

سینے میں میرے دل ہے وہ اک بے نیاز سا
یہ دل گدا بھی پائے گا تو وہ پادشاہ ہو

گردوں سے میرے لالے پہ گرتی ہے جو آسے
ٹپکا رہا ہوں میں کہ ہرا برگ کاہ ہو

پرویں کی طرح نیچے نہ آتریگا میرا فکر
سائل نہ ہو گا سامنے گو مہر و ماہ ہو

آئے خرامِ ناز سے جو آفتاب بھی
شوخی سے پھیردوں آسے ؛ آوارہ راہ ہو

آس آب و تاب سے مجھے فطرت سے جو ملی
وہ برق ہوں کہ رخشاں بابر سیاہ ہو

واقف ہوں حکمرانوں کی میں رسم و راہ سے
خر بام پر براجیں اور یوسف بہ چاہ ہو

۱۴

با نشّهٔ درویشی در ساز و دمادم زن
چون پخته شوی خود را بر سلطنتِ جم زن

گفتند جهانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم که نمی سازد! گفتند که برهم زن!

در میکده ها دیدم شائسته حریفے نیست!
با رستمِ دستان زن با مغبچه ها کم زن

اے لالهٔ صحرائی تنها نتوانی سوخت
این داغِ جگر تابے بر سینهٔ آدم زن

تو سوزِ درونِ او، تو گرمیٔ خونِ او
باور نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن

عقل است چراغِ تو؟ در راهگذارے نه
عشق است ایاغِ تو؟ با بندهٔ محرم زن

لختِ دلِ پُرخونے از دیده فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بردار و بخاتم زن!

۱۴

سمو کر نشّہ درویشی کا ساغر پُر دمادم کر
ہو جب پختہ ، تہ و بالا نظامِ کشورِ جم کر

سوال آن کا یہ تھا ، کیا اس جہاں سے تیری بنتی ہے؟
کہا میں نے ، نہیں بنتی ، وہ بول اٹھے کہ برہم کر!

میں دیکھ آیا ہوں میخانے ، نہیں موزوں حریف آن میں!
ہو صحبت رستمِ دستاں سے ، میلِ مُغ بچہ کم کر

نہیں ممکن کسی صحرا میں تنہا جلنا ، اے لالہ!
جگر سوزی کا رسیا داغ اپنا ، نذرِ آدم کر

تو ہے سوزِ دروں آس کا ، تو آس کا گرمئ خوں بھی
نہ آئے گر یقیں تجھ کو فگار اندامِ عالم کر

چراغِ عقل گر ہے پاس تیرے ، رہ گزر پر رکھ
ایاغِ عشق رکھتا ہے؟ شریکِ بزمِ محرم کر

دلِ پُر خوں کے ٹکڑے اپنے اشکوں میں بہاتا ہوں
اٹھا میرے بدخشاں سے تُو لعل اور زیبِ خاتم کر!

۱۵

هوس هنوز تماشا گرِ جهانداری است
دگرچه فتنه پسِ پرده‌هاے زنگاری است

زمان زمان شکند آنچه می تراشد عقل
بیا که عقل مسلمان و عقل زنّاری است!

امیرِ قافلهٔ سخت کوش و پیهم کوش
که در قبیلهٔ ما حیدری ز کرّاری است

تو چشم بستی و گفتی که این جهان خواب است
کشاے چشم که این خواب خوابِ بیداری است

بخلوت انجمنے آفرین که فطرتِ عشق
یکی شناس و تماشا پسندِ بسیاری است

تپید یک دم و کردند زیبِ فتراکش
خوشا نصیبِ غزالے که زخم او کاری است

بباغ و راغ گہرهاے نغمه می پاشم
گران متاع و چه ارزان زکند بازاری است!

۱۵

ھوس اب تک دکھاتی ہے تماشاے جہانداری
چھپائے کون سا فتنہ ھیں پردہ ھاے زنگاری ؟

تراشے جس کو عقل، اُس کو وہ خود کردیتی ہے ٹکڑے
مسلماں ، عشقِ خود آگاہ ہے اور عقل زنّاری !

امیرِ قافلہ گر تُو ہے ، پیہم سخت کوشی کر
کہ اپنی قوم میں ہے حیدری کا راز کرّاری

کہا یہ تو نے آنکھیں بند کرکے ، خواب ہے دنیا
ذرا کر چشم وا، یہ خواب بھی ہے خوابِ بیداری

بپا کر انجمن خلوت میں، فطرت عشق کی یہ ہے
کہ ہے وحدت شناس اور دیدِ کثرت ہے اُسے پیاری

تڑپ کر لحظہ بھر وہ ھوگیا فتراک کی زینت
غزالِ بخت ور وہ ہے کہ جس کا زخم ہے کاری

میں باغ وراغ میں برسا رہا ھوں نغمے کے موتی
ھوئی جنسِ گراں ارزاں ، ہے کیسی سردبازاری !

۱۶

فرشته گرچه برون از طلسمِ افلاک است
نگاهِ او بتماشای این کفِ خاک است

گمان مبر که بیکِ شیوه عشق می بازند
قبا بدوشِ گل و لاله بے جنون چاک است

حدیثِ شوق ادا می تواں بخلوتِ دوست
بنالهٔ که ز آلائشِ نفس پاک است!

تواں گرفت ز چشمِ ستاره مردم را
خرد بدستِ تو شاهینِ تند و چالاک است

کشائے چهره که آنکس که لن ترانی گفت
هنوز منتظرِ جلوهٔ کفِ خاک است

دریں چمن که سرود است وایں نوا ز کجاست؟
که غنچه سر بگریبان و گل عرقناک است!

۱۶

فرشتہ گو نہیں مسحورِ جادوے افلاک
پہ مرکز آس کی نگہ کا رہی یہی کفِ خاک

گماں نہ کر کہ رہا عاشقی کا اک انداز
کہ بے جنون ہے گل ، لالہ کا گریباں چاک

حریمِ دوست میں ہے شوق کا بیاں ممکن
بہ شکلِ نالہ جو آلائشِ نفس سے ہو پاک

اچکنا سہل ہے اختر کی آنکھ سے مردم
تری خرد کا ہے شاہیں جو تیز اور چالاک

اٹھا نقاب کہ وہ لن ترانی گوے قدیم
ہے منتظر کہ دکھائیگی جلوہ کب کفِ خاک

چمن میں کس کی اٹھی لَے ، کہاں سے آئی نوا؟
کہ غنچہ سر بگریباں ہے ، رُوئے گل نمناک

۱۷

عرب که باز دهد محفلِ شبانه کجاست ؟
عجم که زنده کند رودِ عاشقانه کجاست؟

بزیرِ خرقهٔ پیران سبوچه ها خالی است
فغان که کس نشناسد مئے جوانه کجاست ؟

دریں چمن کده هر کس نشیمنے سازد
کسے که سازد و وا سوزد آشیانه کجاست؟

هزار قافله بے گانه‌وار دید و گزشت
ولے که دید بانداز محرمانه کجاست ؟

چو موج خیز و به یم جاودانه می آویز
کرانه می طلبی بے خبر کرانه کجا است؟

بیا که دررگِ تاکِ تو خونِ تازه دوید
دگر مگوے که آں بادهٔ مغانه کجا ست ؟

بیک نورد فرو پیچ روز گاراں را
ز دیر و زود گزشتی دگر زمانه کجاست!

۱۷

عرب کہ پھر ہمیں دے محفلِ شبانہ ، کہاں
عجم کہ زندہ کرے سازِ عاشقانہ ، کہاں

سبوچے پیروں کے خرقوں کے نیچے خالی ہیں
کسی کو سُدھ نہیں ، ڈھونڈیں مئے جوانہ کہاں

ہے خواہاں ہر کوئی گلشن میں اک نشیمن کا
بنا کے خود ہی جلا دے جو آشیانہ ، کہاں

ہزار قافلے بیگانہ وار گزرے ہیں
مگر جو دیکھے بانداز محرمانہ ، کہاں

مثالِ موج اُبھر ، بحر سے الجھتا جا
تو ڈھونڈتا ہے کرانہ مگر کرانہ کہاں

رواں رگوں میں ترے تاک کی ہے تازہ لہو
نہ پوچھ اب کہ ملیگی مئے مغانہ کہاں

لپیٹ دے فقط اک جست میں زماں کی بساط
تو دیر و زود سے بالا ہے ، پھر زمانہ کہاں !

۱۸

مانندِ صبا خیز و وزیدن دگر آموز
دامانِ گل و لاله کشیدن دگر آموز
اندر دلکِ غنچه خزیدن دگر آموز!

موئینه به برکردی و بے ذوق تپیدی
آن گونه تپیدی که بجاے نه رسیدی
در انجمنِ شوق تپیدن دگر آموز!

کافر! دلِ آواره دگر باره باوبند
بر خویش کشا دیده و از غیر فروبند
دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز!

دم چیست؟ پیام است شنیدی؟ نشنیدی!
در خاکِ تو یک جلوهٔ عام است ندیدی!
دیدن دگر آموز! شنیدن دگر آموز!

۱۸

اٹھ مثلِ صبا چلنے کا انداز نیا سیکھ
کھینچے جو گل و لالہ کا دامن وہ ادا سیکھ
در آنا دلِ غنچہ میں بے جنبشِ پا سیکھ!

موئینۂ قبا! تیری یہ بے ذوق تپش تھی
وہ تیری تپش جس سے تو پہنچانہ کہیں بھی
آ انجمنِ شوق میں پھر سوز و فا سیکھ!

کافر! دلِ آوارہ کو پھر اُس کی طرف موڑ
ہو خود نگراں، دیکھنا غیروں کی طرف چھوڑ
پھر دیکھنا نہ دیکھنا، بادیدۂ وا سیکھ!

ہر سانس ہے پیغام پہ تو گوش گراں ہے
مٹی میں تری جلوۂ عام ایک نہاں ہے
گر دیکھنے سُن لینے کا پہلے سے سوا سیکھ!

ما چشمِ عقاب و دلِ شهباز نداریم
چون مرغِ سرا لذتِ پرواز نداریم
اے مرغِ سرا خیز و پریدن دگر آموز!

تختِ جم و دارا سرِ راهے نفروشند
این کوهِ گران است بکاهے نفروشند
با خونِ دلِ خویش خریدن دگر آموز!

نالیدی و تقدیر همان است که بود است
آن حلقهٔ زنجیر همان است که بود است
نومید مشو! ناله کشیدن دگر آموز!

وا سوختهٔ؟ یک شرر از داغِ جگر گیر!
یک چند بخود پیچ و نیستان همه در گیر!
چون شعله بخاشاک دویدن دگر آموز

ہم میں نہیں ہے چشمِ عقاب و دلِ شہباز
جُوں مرغِ سرا دل میں نہیں لذتِ پرواز
اٹھ مرغِ سرا ، شیوۂ پروازِ فضا سیکھ!

تختِ جم و دارا سرِ راہے نہ ملیگا
یہ کوہِ گراں قدر بہ کاہے نہ ملیگا
قیمت ترے دل کاہے لہو ،رمزِ شرا سیکھ

تو نالہ کناں ہے تری تقدیر وہی ہے
بے چین ہے تو حلقۂ زنجیر وہی ہے
مایوس نہ ہو ، نالہ کا انداز نیا سیکھ !

تو جل بجھا ، لے داغِ جگر ہی سے شرارا
خود دار ہو ، پہلو میں سمو نیستاں سارا
خاشاک کے حق میں روشِ برقِ فنا سیکھ!

۱۹

اے غنچهٔ خوابیده چو نرگس نگران خیز
کاشانهٔ ما رفت بتاراجِ غمان خیز
از نالهٔ مرغِ چمن ، از بانگِ اذان خیز
از گرمیٔ هنگامهٔ آتش نفسان خیز
از خوابِ گران ، خوابِ گران خوابِ گران خیز !
از خوابِ گران خیز !

خورشید که پیرایه بسیمای سحر بست
آویزه بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافله ها رختِ سفر بست
اے چشمِ جهان بیں به تماشائے جهان خیز
از خوابِ گران ، خوابِ گران خوابِ گران خیز !
از خوابِ گران خیز !

۱۹

اٹھ سوئی کلی ، سیکھ سبق دیدہ وراں سے
کاشانہ ہمارا ہے نگوں بارِ غماں سے!
بیدار ہو بلبل کی نوا ، بانگِ اذاں سے
اٹھ گرمئی ہنگامۂ آتش نفساں سے!
اٹھ خواب گراں ، خواب گراں خوابِ گراں سے
اٹھ خوابِ گراں سے!

خورشید نے جھومر دیا سیمائے سحر کو
اور کان کا آویزہ کیا خون جگر کو!
ہر سمت اٹھے قافلے آمادۂ سفر کو
اے چشمِ جہاں بیں تو شناسا ہو جہاں سے
اٹھ خواب گراں ، خواب گراں خوابِ گراں سے
اٹھ خوابِ گراں سے!

خاور همه مانندِ غبارِ سرِ راهے است
یک نالهٔ خاموش و اثر باخته آهے است
هر ذرهٔ ایں خاک گره خورده نگاهے است
از هند و سمرقند و عراق و همداں خیز
از خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز !

دریاے تو دریاست که آسوده چو صحراست
دریاے تو دریاست که افزوں نشدو کاست
بیگانهٔ آشوب ونهنگ است چه دریاست!
از سینهٔ چاکش صفتِ موجِ رواں خیز
از خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

مشرق ہوا بس ایک غبارِ سرِ راہے
اک نالۂ بے صوت و صدا ، بے اثر آہے
ہر ذرہ ہے اس خاک کا افسردہ نگاہے
اٹھ ہند و سمرقند و عراق و ہمداں سے
اٹھ خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں سے
اٹھ خوابِ گراں سے!

صحرا کی طرح وقفِ سکوں ہے ترا دریا
چڑھنے بھی نہ پایا کہ کناروں سے یہ اترا
طوفاں نہ نہنگ اس میں، یہ دریا ہے تو کیسا
اٹھ سینے سے اس کے روشِ موجِ رواں سے
اٹھ خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں سے
اٹھ خوابِ گراں سے!

ایں نکته کشانیدهٔ اسرارِ نهان است
ملک است تنِ خاکی و دیں روحِ روان است
تن زنده و جاں زنده ز ربطِ تن وجان است
با خرقه و سجاده و شمشیر و سناں خیز
از خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی
دارائے جهاں را تو یساری تو یمینی
اے بندهٔ خاکی تو زمانی تو زمینی
صهبائے یقین در کش واز دیرِ گماں خیز
از خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

نکتہ یہی اک کاشفِ اسرارِ نہاں ہے
کشورِ تنِ خاکی ہے تو دیں روح و رواں ہے
ہونگے تن وجاں زندہ جو ربطِ تن وجاں ہے
سج خرقہ و سجادہ و شمشیر و سناں سے
اٹھ خوابِ گراں ، خواب گراں خواب گراں سے
اٹھ خوابِ گراں سے!

ناموسِ ازل کا تو امیں ہے ، تو امیں ہے!
دارائے جہاں کو تو یسار اور یمیں ہے
اے بندۂ خاکی تو زماں ہے تو زمیں ہے
صہبائے یقیں نوش کر اٹھ دیرِ گماں سے
اٹھ خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں سے
اٹھ خوابِ گراں سے!

فریاد ز افرنگ و دلآویزیٔ افرنگ
فریاد ز شیرینی و پرویزیٔ افرنگ
عالم همه ویرانه ز چنگیزیٔ افرنگ
معمارِ حرم ! بازِ به تعمیرِ جهان خیز
از خواب گران، خوابِ گران خوابِ گران‌خیز
از خوابِ گران خیز!

فریاد فرنگ اور دلآویزی سے آس کی
فریاد ہے شیرینی و پرویزی سے آس کی
ویرانہ جہاں سارا ہے چنگیزی سے آس کی
معمارِ حرم ! کام لے تعمیر جہاں سے
اٹھ خوابِ گراں ، خوابِ گراں خوابِ گراں سے
اٹھ خواب گراں سے!

۲۰

جهان ماهمه خاک است و بے سپر گردد
ندانم ایں که نفسهاے رفته بر گردد

شبے که گورِ غریباں نشیمن است آو را
مه و ستاره ندارد چساں سحر گردد ؟

دلے که تاب و تبِ لازوال می طلبد
کرا خبر که شود برق یا شرر گردد

نگاهِ شوق و خیال بلند و ذوق وجود
مترس ازیں که همه خاکِ رهگزر گردد

چناں بزی که اگر مرگِ ماست مرگِ دوام
خدا ز کردهٔ خود شرمسار تر گردد!

۲۰

جہاں ہے خاک عجب کیا جو راھی ھو جائے
نہیں خبر مجھے بیتا زمانہ لوٹ آئے

وہ شب جو گور غریباں پہ آکے چھائی ہے
ہے بے ستارہ و مہ، کس طرح سحر پائے؟

جو دل ہے تاب و تبِ لازوال کا طالب
کسے خبر وہ شرر ھو کہ برق بن جائے

نگاہِ شوق و خیالِ بلند و ذوقِ وجود
جو خاکِ راھگزر ھوں، نہ کوئی گھبرائے

یوں جی کہ موت ھماری اگر دوامی ہے
خدا خود اپنے کئے پر کمال شرمائے!

۲۱

باز بر رفته و آئنده نظر باید کرد
هله برخیز ! که اندیشه دگر باید کرد

عشق بر ناقهٔ خویش کشد محملِ خویش
عاشقی ؟ راحله از شام و سحر باید کرد

پیرِ ما گفت جهان بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوش او قطعِ نظر باید کرد

تو اگر ترکِ جهان کرده سرِ او داری
پس نخستیں ز سرِ خویش گزر باید کرد

گفتش دردلِ من لات و منات است بسے
گفت ایں بتکده را زیر و زبر باید کرد

۲۱

فردا و دوش کی طرف گاہ نظر چاہیے
دیکھ کہ فکر کو ترے طرزِ دگر چاہیے

اپنے ہی ناقے پہ سدا محملِ عشق سجتا ہے
عاشق ہے تُو تو راحلۂ شام و سحر چاہیے

دانا کہیں جہان کی کب رہی ایک سی روش
اچھے برے سے اِس کے تو قطعِ نظر چاہئے

کر کے جہاں کو ترک تُو طالب ہے اس کے قرب کا
پہلے خود اپنے آپ سے عزمِ سفر چاہئے

میں نے کہا کہ دل میں ہیں لات و منات بس رہے
بولے یہ بتکدہ تو بس زیر زبر چاہئے

۲۲

خیالِ من به تماشای آسمان بود است
بدوشِ ماه و بآغوشِ کهکشان بود است

گمان مبر که همین خاکدان نشیمنِ ما است
که هر ستاره جهان است یا جهان بود است!

بچشمِ مورِ فرومایه آشکار آید
هزار نکته که از چشمِ ما نهان بود است

زمین به پشتِ خود الوند و بی ستون دارد
غبارِ ماست که بر دوشِ او گران بود است

ز داغِ لالهٔ خونین پیاله می بینم
که این گسسته نفس صاحبِ فغان بود است!

۲۲

ہر دم خیال اپنا سوے آسماں رہا
دوش قمر پہ یا وہ سرِ کہکشاں رہا

اس خاکداں کو اپنا نشیمن سمجھ نہ تو
ہر اختر اک جہان ہے یا اک جہاں رہا

چشمِ حقیرِ مور پر وہ آشکار ہے
ہر نکتہ جو ہماری نظر سے نہاں رہا

رکھے ہے پشت پر زمیں ، الوند و بے ستوں
لیکن آسے غبار ہمارا گراں رہا

لالہ کے داغ و کاسۂ خونیں سے ہے عیاں
یہ نیم جان بھی کبھی صاحب فغاں رہا

۲۳

از نوابر من قیامت رفت و کس آگاه نیست
پیشِ محفل جزبم وزیر و مقام و راه نیست

در نهادم عشق با فکرِ بلند آمیختند
نا تمامِ جاودانم کارِ من چون ماه نیست

لب فروبند از فغاں در ساز با دردِ فراق
عشق تا آہے کشد از جذبِ خویش آگاه نیست

شعلهٔ می باش و خاشا کے که پیش آید بسوز!
خاکیاں را در حریمِ زندگانی راه نیست

جرّه شاهینی بمرغانِ سرا صحبت مگیر
خیز و بال و پر کشا پروازِ تو کوتاه نیست

کرمِ شب‌تاب است شاعر در شبستانِ وجود
در پر و بالش فروغے گاه هست و گاه نیست

در غزل اقبالؔ احوالِ خودی را فاش گفت
ز انکه این نو کافر از آئینِ دیر آگاه نیستِ

۲۳

نوا سے کیا قیامت مجھ پہ ٹوٹی ، کون ہے آگاہ
کہ محفل ہو چکی محوِ بم وزیر و مقام و راہ

مری فطرت میں عشق اور فکرِ عالی ہیں بہم دونوں
ہے میری نا تمامی جاوداں برعکسِ حالِ ماہ

فغاں لب پر نہ آئے دردِ ہجراں کو گوارا کر
جو عشق آہیں بھرے وہ جذب اپنے سے نہیں آگاہ

ہو شعلہ، پھونک دے خاشاک جو ہو سامنے تیرے
حریمِ زندگی میں پا نہیں سکتے ہیں خاکی راہ

تو شاہیں ہے تری مرغِ سرا سے کیوں رفاقت ہو
اڑ اپنے بال و پر سے ، تو نہیں پرواز میں کوتاہ

شبستاں ہے وجود اور اس میں شاعر گویا جگنو ہے
ابھی رخشاں ہیں بال و پر، ابھی گم روشنی ناگاہ

غزل میں رازِ احوالِ خودی اقبالؔ نے کھولے
کہ بتخانہ کے آئیں سے یہ نو کافر نہیں آگاہ

۲۴

شرابِ میکدهٔ من نه یادگارِ جم است
فشردهٔ جگرِ من بشیشهٔ عجم است

چو موج می تپد آدم بجستجوے وجود
هنوز تابه کمر درمیانهٔ عدم است

بیا که مثلِ خلیل این طلسم در شکنیم
که‌جز تو هرچه دریں دیر دیده ام صنم است

اگر بسینهٔ این کائنات در نروی
نگاه را به تماشا گزاشتن ستم است

غلط خرامیِ ما نیز لذّتے دارد
خوشم که منزلِ ما دور و راه خم نجم است

تغافلے که مرا رخصتِ تماشا داد
تغافل است و به از التفاتِ دمبدم است

مرا اگرچه به بتخانه پرورش دادند
چکید از لبِ من آنچه در دلِ حرم است!

۲۴

مرے میکدہ کی صہبا نہیں یادگارِ جم ہے
یہ مرے جگر کا خوں ہے جو بہ شیشۂ عجم ہے

رہا جستجوئے ہستی میں جوں موج بیکل انساں
مگر اب بھی یہ کمر تک تہِ پردۂ عدم ہے

آ خلیل وار ہم بھی یہ طلسم توڑ ڈالیں
یہ ہے دیر اس میں جو کچھ ہے ترے سوا، صنم ہے

نہ اتر سکے جو تیری نگہ سینۂ جہاں میں
تو فقط نظارہ بازی تری آنکھ پر ستم ہے

یہ غلط روی ہماری بھی ہے رازِ دار لذت
میں ہوں خوش کہ دور منزل، مری راہ خم نجم ہے

مجھے بخش دی تغافل نے ہے رخصتِ نظارہ
یہ ہے اس نظر سے بہتر جو کریم دمبدم ہے

مری عمر گرچہ گزری ہے فضائے بتکدہ میں
وہی میرے لب پہ آیا جو غمِ دلِ حرم ہے

۲۵

لالهٔ صحرایم از طرفِ خیابانم برید
در هوائے دشت و کهسار و بیابانم برید

روبهی آموختم ازخویش و دور افتاده ام
چاره پردازاں ! بآغوشِ نیستانم برید

درمیانِ سینه حرفے داشتم گم کرده ام
گرچه پیرم پیشِ ملّائے دبستانم برید

سازِ خاموشم نوائے دیگرے دارد هنوز
آنکه بازم پرده گرداند پئے آنم برید

درشبِ من آفتابِ آں کهن داغے بس است
ایں چراغِ زیرِ فانوس از شبستانم برید

من که رمزِ شهر یاری با غلاماں گفته ام
بندهٔ تقصیر وارم پیشِ سلطانم برید

۲۵

لالۂ صحرا ہوں ، بیرونِ خیاباں لے چلو
مجھ کو سوے دشت و کہسار و بیاباں لے چلو

رو بہی سیکھی ہے میں نے ، دُور خود سے ہو گیا
چارہ پردازو اٹھو ، مجھ کو نیستاں لے چلو

حرف تھا اک میرے سینے میں وہ میں نے کھو دیا
پیر ہوں میں گرچہ مجھ کو پھر دبستاں لے چلو

رکھتا ہے اک اور بھی نغمہ مرا سازِ خموش
مجھ کو اس کے پاس جو ہو پردہ گرداں لے چلو

میری شب کو بس مرا داغِ کہن کا آفتاب
شمع جو فانوس کے اندر ہے پنہاں لے چلو

میں نے رمزِ شہر یاری کی غلاموں کو عطا
ہو گئی تقصیر مجھ سے ، پیش سلطاں لے چلو

۲۶

سخنِ تازه زدم کس به سخن وا نرسید
جلوه خون گشت و نگاهے به تماشا نرسید

سنگ می باش و دریں کار گهِ شیشه گزر
وائے سنگے که صنم گشت و به مینا نرسید!

کهنه را در شکن و باز به تعمیر خرام
هر که در ورطهٔ 'لا' مانه به 'الّا' نرسید

اے خوش آن جوے تنک مایه که از ذوقِ خودی
در دلِ خاک فرو رفت و بدریا نرسید

از کلیمے سبق آموز که دانائے فرنگ
جگرِ بحر شگافید و به سینا نرسید

عشق اندازِ تپیدن ز دلِ ما آموخت
شررِ ماست که برجست و به پروانه رسید!

۲۶

کوئی میرے تازہ سخن کا شناسا نہ آیا
ہوا جلوہ خوں ، کوئی بہرِ تماشا نہ آیا

یہ ہے کارگہ شیشہ کی ، سنگ بن کر گزر جا
وہ کیا سنگ جو بت بنا ، سوے مینا نہ آیا!

مٹا دے جو کہنہ ہے ، تعمیرِ نو کا ہو بانی
جو 'لا' کے بھنور میں رہا تا بہ 'الّا' نہ آیا

وہ اچھا ہے کم آب نالہ جو ذوقِ خودی سے
ہوا خاک میں جذب لیکن بہ دریا نہ آیا

سبق پھر کلیمی کا تو پڑھ کہ دانا فرنگی
نے چیرا سمندر کا سینہ ، بہ سینا نہ آیا

مرے دل سے سیکھی یہ طرزِ تپش عشق نے بھی
شرر میرا اک جست میں بن کے پروانہ آیا

۲۷

عاشق آن نیست که لب گرمِ فغانے دارد
عاشق آن است که بر کف دو جهانے دارد!

عاشق آن است که تعمیر کند عالمِ خویش
در نسازد به جهانے که گرانے دارد

دلِ بیدار ندادند به دانائے فرنگ
ایں قدر هست که چشمِ نگرانے دارد

عشق ناپید و خرد می گزدش صورتِ مار
گرچه در کاسهٔ زر لعلِ روانے دارد

دردِ من گیر که در میکده ها پیدا نیست
پیر مردے که مئ تند و جوانے دارد!

۲۷

عاشق نہیں لبوں کو جو گرمِ فغاں رکھے
عاشق ہے جو ہتھیلی پہ دونوں جہاں رکھے!

عاشق وہ جو بنائے جہاں اپنا آپ ہی
دنیا نہ وہ قبول کرے جو کراں رکھے

بیدار دل نہیں ملا دانائے غرب کو
یہ ہے کہ آنکھ کو نگراں ہر زماں رکھے

گم عشق، ڈس رہی ہے خرد آس کو مثلِ مار
ہر چند جام زر میں یہ لعلِ رواں[1] رکھے

لے درد مجھ سے، میکدوں میں اب نہ پائے گا
وہ پیر مرد، بادہ جو تند و جواں رکھے!

۱ – لعلِ رواں - سرخ شراب

۲۹

ما از خدائے گم شدہ ایم او بجستجوست
چو ما نیاز مند و گرفتارِ آرزوست

گاہے بہ برگِ لالہ نویسد پیامِ خویش
گاہے درونِ سینۂ مرغاں بہ ہاؤ ہوست

در نرگس آرمید کہ بیند جمالِ ما
چنداں کرشمہ داں کہ نگاہش بہ گفتگوست!

آہے سحر گہے کہ زند در فراقِ ما
بیرون و اندروں زبر و زیر و چار سو ست!

ہنگامہ بست از پئے دیدارِ خاکئے
نظارہ را بہانہ تماشائے رنگ و بوست

پنہاں بہ ذرہ ذرہ و نا آشنا ہنوز
پیدا چو ماہتاب و بآغوشِ کاخ و کوست

در خاکدانِ ما گہرِ زندگی گم است
ایں گوہرے کہ گم شدہ مائیم یا کہ اوست!

۲۹

بچھڑے ہیں ہم خدا سے، وہ اب جستجو میں ہے
ہم سا نیاز مند ، غمِ آرزو میں ہے

لکھتا ہے برگِ لالہ پہ اپنا کبھی پیام
سینے میں طائروں کے کبھی ہا و ہو میں ہے

نرگس کی آنکھ سے ہے ہمیں دیکھتا کبھی
ایسا کرشمہ گر ہے، نظر گفتگو میں ہے!

بھرتا ہے آہ صبح ہمارے فراق میں
پھیلی ہوئی صدا اُسی کی چار سو میں ہے!

خاکی کی دید کے لیے ہنگامہ ہے یہ سب
نظارے کا بہانہ یونہی رنگ و بو میں ہے

پنہاں ہے ذرے ذرے میں، نایاب ہے مگر
وہ مثلِ ماہ، پہلوے ہر کاخ و کو میں ہے

اس خاکداں میں گم ہوا ہے گوہرِ حیات
گوہر وہ ہم ہیں یا وہی جو جستجو میں ہے

۳۰

خواجه از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب
از جفاے ده خدایاں کشتِ دهقاناں خراب

انقلاب !

انقلاب ! اے انقلاب !

شیخِ شهر از رشتهٔ تسبیح صد مومن بدام
کافرانِ ساده دل را برهمن زناز تاب

انقلاب !

انقلاب ! اے انقلاب !

میر و سلطاں نرد باز و کعبتینِ شاں دغل
جانِ محکوماں زتن بردند و محکوماں بخواب !

انقلاب !

انقلاب ! اے انقلاب !

۳۰

خونِ رگِ مزدور سے خواجہ کو حاصل لعلِ ناب
دہ خداؤں کی جفا سے کشتِ دھقاناں خراب

انقلاب !

انقلاب ! اے انقلاب !

رشتۂ تسبیحِ شیخِ شہر میں مومن اسیر
گردنِ کافر پہ زنّارِ برہمن کا عذاب

انقلاب !

انقلاب ! اے انقلاب !

میر و سلطان نردباز اور آن کے پانسے پُرفریب
جانیں محکوموں کی لیں، محکوم اب تک محوِ خواب

انقلاب !

انقلاب ! اے انقلاب !

واعظ اندر مسجد و فرزندِ او در مدرسه
آن به پیری کودکے ایں پیر در عہدِ شباب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلمانان فغان از فتنه هاے علم و فن
اهرمن اندر جهان ارزان و یزدان دیر یاب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

شوخیٔ باطل نگر! اندر کمینِ حق نشست!
شپّر از کوری شبیخونے زند بر آفتاب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

خود رہا مسجد میں واعظ ، مدرسے میں ہے پسر
طفل و ہ پیری میں اور یہ پیر با وصفِ شباب !
انقلاب !
انقلاب ! اے انقلاب !

اے مسلماں فتنہ ہائے علم و فن سے الا ماں
اھر من ارزاں جہاں میں اور یزداں دیریاب
انقلاب !
انقلاب ! اے انقلاب !

شوخی اس کی دیکھیے ، باطل ہے حق کی گھات میں
بے بصر شپّر ہے شبخوں زن خلافِ آفتاب
انقلاب !
انقلاب ! اے انقلاب !

در کلیسا ابنِ مریم را بدار آویختند!
مصطفیٰ از کعبه هجرت کرده با امّ‌الکتاب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

من درونِ شیشه هاے عصرِ حاضر دیده ام
آنچنان زهرے که ازوے مارها در پیچ و تاب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

با ضعیفاں گاه نیروے پلنگاں می دهند
شعلهٔ شاید برون آید ز فانوسِ حباب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

ابنِ مریم کو کلیسا میں ہوئی سولی نصیب!
کعبہ سے مجبورِ ہجرت مصطفٰے مع الکتاب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

عصرِ حاضر کے ہیں مینا میرے سب دیکھے ہوئے
زہر وہ ہے ان میں جس سے سانپ کھائے پیچ و تاب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

گاہ دیتے ہیں ضعیفوں کو بھی نیروئے پلنگ
وقت ہے پیدا کرے اک شعلہ فانوسِ حباب!
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

۳۱

گرچه می دانم که روزے بے نقاب آید برون
تا نه پنداری که جاں از پیچ و تاب آید برون!

ضربتے باید که جانِ خفته بر خیزد ز خاک
ناله کے بے زخمه از تارِ رباب آید برون

تاکِ خویش از گریه‌هاے نیم‌شب سیراب دار
کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید برون

ذرهٔ بے مایهٔ ترسم که ناپیدا شوی
پخته ترکن خویش را تا آفتاب آید برون

درگزر از خاک وخود را پیکرِ خاکی مگیر
چاک اگر درسینه ریزی ماهتاب آید برون!

گر بروے تو حریمِ خویش را در بسته اندر
سر بسنگِ آستاں زن لعلِ ناب آید برون!

۳۱

اک دن وہ آئے گا کہ وہ جب بے حجاب ہو
ممکن نہیں کہ جاں کبھی بے پیچ و تاب ہو!

وہ ضرب ہو کہ سوئی ہوئی جان جاگ اٹھے
بے زخمہ کیسے نالہ زن تارِ رباب ہو

یوں اپنا تاک اپنے سرشکِ شبی سے سینچ
بر آمد اس سے روشنیِ آفتاب ہو

بے مایہ ذرّہ! مٹ ہی نہ جائے ترا وجود
کر خود کو پختہ تر کہ تو خود آفتاب ہو

اٹھ خاک سے کہ تو نہیں ہے پتلا خاک کا
کر چاک سینہ تاکہ عیاں ماہتاب ہو

اپنے حریم کو اگر در بستہ وہ رکھیں
سر پھوڑ سنگِ آستاں بھی لعلِ ناب ہو

۳۲

کشاده رو ز خوش و نا خوشِ زمانه گزر
ز گلشن و قفس و دام و آشیانه گزر

گرفتم این که غریبی و ره شناس نهٔ
بکوے دوست بانداز محرمانه گزر

بهر نفس که برآری جهان دگرگون کن
درین رباطِ کهن صورتِ زمانه گزر

اگر عنانِ تو جبریل و حور می گیرند
کرشمه بر دلِ شاں ریز و دلبرانه گزر

۳۲

ہنسی خوشی سے نشاط وغم ِ زماں سے گزر
قفس سے ، دام سے ، گلشن سے آشیاں سے گزر

یہ مانا اجنبی ہے تُو پہ رہ شناس نہیں
یہ کوے یار ہے ، اندازِ محرماں سے گزر

نفس نفس سے نظامِ جہاں دگرگوُں کر
زمانہ وار مقامِ مسافراں سے گزر

کریں جو حور بھی ، جبریل بھی عناں گیری
کرشمہ کار ہو ، اندازِ دلبراں سے گزر

۳۳

زندگی در صدفِ خویش گهر ساختن است
در دلِ شعله فرورفتن و نگداختن است

عشق ازیں گنبدِ در بسته بروں تاختن است
شیشهٔ ماه زطاقِ فلک انداختن است

سلطنت نقدِ دل و دیں ز کف انداختن است
به یکے داد جهاں برُدن و جاں باختن است

حکمت و فلسفه را همتِ مردے باید
تیغَ اندیشه بروے دو جهاں آختن است

مذهبِ زنده دلاں خواب پریشانے نیست
از همیں خاک جهانِ دگرے ساختن است!

۳۳

زندہ ہے وہ جو اپنی صدف میں ہو درّہ ساز
شعلہ نشین ہو مگر پیکر نہ ہو گداز

عاشق ہے وہ جو گنبدِ بے در کے پار ہو
طاقِ فلک میں مہ سے کرے جا کے ترکتاز

ہے سلطنت کو نقدِ دل و دیں سے دشمنی
آس کا ہے ایک داؤ جہاں گیر، روح باز

لازم ہے فلسفہ کے لئے مرد اک جری
یہ دو جہاں پہ فکر کو کرنا ہے ترک تاز

زندہ دلوں کا خوابِ پریشاں نہیں ہے کیش
دینا ہے یہ تو خاک سے دنیائے نو کو ساز

۳۴

برون زیں گنبدِ در بستہ پیدا کردہ ام راہے
کہ از اندیشہ بر ترمی پرد آہِ سحر گاہے

تو اے شاہیں نشیمن درچمن کردی ازاں ترسم
ہو اے اوببالِ تو دھد پروازِ کوتا ہے!

غبارے گشتۂ؟ آسودہ نتواں زیستن ایں جا
بہ بادِ صجدم در پیچ و منشیں برسرِ راہے

زجوے کہکشاں بگزر، زنیلِ آسماں بگزر
ز منزلِ دل بمیرد گرچہ باشد منزل ما ہے

اگر زاں برقِ بے پروا درونِ او تہی گردد
بچشمم کوہِ سینا می نیرزد با پرِ کاہے

چساں آدابِ محفل را نگہ دارند و می سوزند
مپرس از ما شہیدانِ نگاہِ بر سرِ راہے

پس ازمن شعرِ من خوانند ودریا بند و میگویند
جہانے را دگرگوں کرد یک مردِ خود آگاہے

۳۴

نکل کر گنبدِ در بستہ سے پائی ہے میں نے راہ
کہ برتر فکر سے پرواز میں ہے آہِ صبح گاہ

بسیرا ہے چمن میں تیرا شاہیں، مجھ کو خدشہ ہے
ہوائے باغ کر دیگی تری پرواز کو کوتاہ!

جو تو بن کر غبار آیا، نہیں آسودگی ممکن
الجھ بادِ سحر گہ سے، نہ بیٹھا رہ کنارِ راہ

ہو پار اس کہکشاں کی 'جو سے' نیلے آسمانوں سے
کہ مرگ دل ہے منزل خواہ منزل میں ہو سا کن ماہ

اگر آس برقِ بے پروا سے خالی ہو ضمیر آس کا
نہیں ہے طورِ سینا بھی مرے نزدیک بیش از کاہ

جلے خاموش، پاس ان کو رہا آدابِ محفل کا
یہ گھائل آس نظر کے ہیں جو لہرائی کنارِ راہ

مرے اشعار کے خواننده میرے بعد سمجھیں گے
دگر گوں اک جہاں کو کر گیا اک مردِ خود آگاہ

۳۵

گنهکارِ غیورم مزد بے خدمت نمی گیرم
ازاں داغم که بر تقدیرِ او بستند تقصیرم

ز فیضِ عشق و مستی برده ام اندیشه را آنجا
که از دنباله چشمِ مهرِ عالمتاب می گیرم

من از صبحِ نخستیں نقش بندِ موج و گردابم
چو بحر آسوده می گردد زطوفاں چاره برگیرم

جہاں را پیش ازیں صد بار آتش زیرِ پا کردم
سکون و عافیت را پاک می سوزد بم و زیرم

ازاں پیشِ تباں رقصیدم و زنّار بر بستم
که شیخِ شهر مردِ باخدا گردد ز تکفیرم!

زمانے رم کنند از من زمانے با من آمیزند
دریں صحرا نمی دانند صیادم که نخچیرم

دلِ بے سوز کم گیرد نصیب از صحبتِ مردے
مسِ تابیدۂ آور که گیرد در تو اکسیرم

۳۵

میں غیرت مند عاصی ہوں، نہیں بے مزد خدمت گیر
مجھے دکھ ہے مری تقصیر آس کی بن گئی تقدیر

مرا فکر اس باندی پر ہے فیضِ عشق و مستی سے
پہنچ کر پیچھے، روے مہر سے ہوتا ہوں دیدہ گیر

میں ہوں صبحِ ازل سے موج اور گرداب کا صانع
سمندر جب ہو آسودہ تو طوفاں سے ہوں چارہ گیر

جہاں کو میں نے مضطر کر دیا صد بار، پہلے بھی
سکون و عافیت کو برق ہے یہ میرا بم اور زیر

ہوا پیشِ بتاں رقصاں میں اور زنار بھی باندھا
کہ شیخِ شہر پائے قربِ حق، کر کے مری تکفیر

کبھی کرتے ہیں رم مجھ سے، کبھی ملتے ہیں خود آ کر
ہیں ناداں دشت کے باسی کہ ہوں صیاد یا نخچیر

دلِ بے سوز کو بہرہ ملا کم بزمِ مرداں سے
مسِ تابیدہ لے کر آ، موثر ہو میری اکسیر

۳۶

جہاں کو راست و از آئینۂ دل غافل افتاد است
ولے چشمے کہ بیناشد نگاہش بر دل افتاد است

شبِ تاریک و راہِ پیچ پیچ و بے یقیں راہی
دلیلِ کارواں را مشکل اندر مشکل افتاد است

رقیبِ خام سود امست و عاشق مست و قاصد مست
کہ حرفِ دلبراں دارائے چندیں محمل افتاد است

یقینِ موسٰے دارد گمانِ کافرے دارد
چہ تدبیر اے مسلماناں کہ کارم بادل افتاد است

گہے باشد کہ کارِ ناخدائی می کند طوفاں
کہ از طغیانِ موجے کشتیم بر ساحل افتاد است

۳۶

جہاں ہے بے بصر اور دل کے آئینے سے غافل ہے
یہاں جو آنکھ بینا ہے ، اُسی کے سامنے دل ہے

اندھیری رات ، رہ پُر پیچ ہے اور بے یقیں راہی
نقیبِ کارواں کے واسطے مشکل پہ مشکل ہے

رقیبِ خام سودا مست و عاشق مست و قاصد مست
کہ حرفِ دلبراں مقصودِ گونا گوں کا حامل ہے

یقین مومن کا رکھتا ہے، گماں کافر کا رکھتا ہے
ہو چارہ مومنواب کیا مری مشکل مرا دل ہے

کبھی کرتا ہے کارِ ناخدائی آپ ہی طوفاں
ملا اک موجِ سرکش سے مری کشتی کو ساحل ہے

نمی دانم که داد این چشم بینا موجِ دریا را
گهر درسینهٔ دریا حزف بر ساحل افتاد است

نصیبے نیست از سوزِ درونم مرز و بومم را
زدم اکسیر را بر خاکِ صحرا باطل افتاد است

اگر در دل جهانے تازهٔ داری برون آور
که افرنگ از جراحت هاے پنهاں بسمل افتاد است!

نہ جانے چشمِ بینا پائی کس سے موجِ دریا نے
گُہر دریا کے سینے میں، خزف بر روے ساحل ہے

مرے سوزِ دروں سے کچھ نہ پایا میری بستی نے
مری اکسیر کا مصرف بخاکِ دشت باطل ہے

اگر تازہ جہاں رکھتا ہے دل میں، کر عیاں اُس کو
کہ افرنگ اِن جراحت ہائے پنہاں ہی سے بسمل ہے

۳۷

نه یابی در جهاں یارے که داند دلنوازی را
بخود گم شونگه دار آبروے عشق بازی را

من از کار آفریں داغم که با ایں ذوقِ پیدائی
زما پوشیده دارد شیوه هاے کا سازی را

کسے ایں معنئ نازک نداند جز ایاز ایں جا
که مهرِ غزنوی افزوں کند دردِ ایازی را

من آں علم و فراست با پرِ کاہے نمی گیرم
که از تیغ و سپر بیگانه سازد مردِ غازی را!

بهر نرخے که ایں کالا بگیری سودمند افتد
بزورِ بازوے حیدر بده ادراکِ رازی را

اگر یک قطره خوددارى اگر مشتِ پرے دارى
بیا من با تو آموزم طریقِ شاهبازی را

اگر ایں کار را کارِ نفس دانی چه نادانی!
دمِ شمشیر اندر سینه باید نے نوازی را!

۳۷

کہاں محبوب دنیا میں جو سمجھے دلنوازی کو
خودی میں گم ہو ، رکھ لے آبروے عشق بازی کو

گلہ خالق سے یہ ہے خود نمائی کا وہ رسیا ہے
نہاں رکھتا ہے ہم سے شیوہ ہائے کار سازی کو

فقط جانے ایاز اس کو ز بس نازک ہیں یہ معنی
فزوں کرتی ہے مہرِ غزنوی دردِ ایازی کو

خریدوں میں نہ وہ علم و فراست ایک تنکے میں
جو بے گانہ کرے تیغ و سپر سے مردِ غازی کو

منافع کا ہے سودا جس بھی قیمت پر ملے تجھ کو
عوض میں بازوے حیدر کے دے ادراکِ رازی کو

میسر ہوں تجھے گر قطرۂ خوں اور مشتِ پر
مرے پاس آکے حاصل کر طریقِ شاہبازی کو

تو ناداں ہے اگر اس کام کو کارِ نفس سمجھا
دمِ شمشیر سینے میں ہے لازم نے نوازی کو

۳۸

علمے که تو آموزی مشتاقِ نگاہے نیست
واماندۂ راہے هست ، آوارۂ راہے نیست

آدم که ضمیرِ او نقشِ دو جہاں ریزد
بالذتِ آہے هست ، بے لذتِ آہے نیست !

هر چند که عشق او را آوارۂ راہے کرد
داغے که جگر سوزد در سینۂ ماہے نیست

من چشم نه بردارم از روے نگارینش
آن مستِ تغافل را توفیقِ نگاہے نیست!

اقبالؔ قبا پوشد در کارِ جہاں کوشد
دریاب که درویشی با دلق و کلاہے نیست!

۳۸

وہ علم جو تو نے سیکھا ہے مشتاق نگاہ نہیں ہوتا
واماندۂ راہ تو ہوتا ہے ، آوارۂ راہ نہیں ہوتا

وہ آدم جسکا قلب ہوا ہے نقش طرازِ ہر دو جہاں
ہو لذتِ آہ تو ہوتا ہے ، بے لذتِ آہ نہیں ہوتا !

ہرچند کہ ہے سرگرداں وہ اس عشق کے ہاتھوں راہوں میں
مسکن اک داغِ جگر سوزاں کا سینۂ ماہ نہیں ہوتا

آٹھتی ہی نہیں ہے پل بھر بھی اس روے نگار سے میری نظر
رہتا ہے وہ مستِ تغافل ہی ، مائل بہ نگاہ نہیں ہوتا

اقبال قبا پوشاں[1] بھی رہا اور کارِ جہاں میں کوشاں بھی
لازم درویشی کو خالی یہ دلق و کلاہ نہیں ہوتا

۱ اس ترکیب میں ارادۃً تصرف سے کام لیا گیا ہے

۳۹

چون خورشیدِ سحر پیدا نگاهے می تواں کردن
همیں خاکِ سیه را جاوه گاهے می تواں کردن

نگاهِ خویش را از نوکِ سوزن تیز تر گرداں
چو جوهر در دلِ آئینه راهے می تواں کردن

دریں گلشن که بر مرغِ چمن راهِ فغاں تنگ است
بانداز کشودِ غنچه آهے می تواں کردن

نه ایں عالم حجاب او را نه آں عالم نقاب او را
اگر تابِ نظر داری نگاهے می تواں کردن

''تو در زیرِ درختاں همچو طفلاں آشیاں بینی''
به پرواز آ که صیدِ مهر و ماهے می تواں کردن

۳۹

جو تو چاہے تو خورشیدِ سحر سی ہے نگاہ آساں
اسی خاکِ سیہ سے پیدا کرنا جلوہ گاہ آساں

اگر ہوں نوکِ سوزن سے نگاہیں تیز تر تیری
دلِ آئینہ میں جو ہر صفت پانا ہے راہ آساں

ہے گر راہِ فغاں مرغِ چمن پر تنگ گلشن میں
کشودِ غنچہ کے انداز سے ہے ایک آہ آساں

نہ یہ عالم حجاب اُس کو نہ وہ عالم نقاب اُس کو
جو ہو تابِ نظر تجھ میں تو ہوتی ہے نگاہ آساں

درختوں کے تلے تُو مثلِ طفلاں آشیاں چاہے
سرِ پرواز آ غافل ، ہے صیدِ مہر و ماہ آساں

۴۰

کشیدی باده‌ها در صحبتِ بیگانه پے در پے
بنورِ دیگران افروختی پیمانه پے در پے

ز دستِ ساقیٔ خاور دو جامِ ارغوان در کش
که از خاکِ تو خیزد نالهٔ مستانه پے در پے

دلے کو از تب و تابِ تمنا آشنا گردد
زند بر شعله خود را صورتِ پروانه پے در پے

ز اشک صبحگاهی زندگی را برگ و ساز آور
شود کشتِ تو ویران گر نه ریزی دانه پے در پے

بگرداں جام و از هنگامهٔ افرنگ کمتر گو
هزاراں کارواں بگزشت ازیں ویرانه پے در پے!

۴۰

تو مے آشام ہے در صحبتِ بیگانہ پے در پے
فروزاں نورِ غیراں سے کیا پیمانہ پے در پے

دو جامِ ارغواں لے ساقیٔ خاور کے ہاتھوں سے
تری مٹّی سے اٹھے نالۂ مستانہ پے در پے

تب و تاب تمنا سے شناسائی ہو جس دل کو
ہے گرتا شعلہ پر خود صورتِ پروانہ پے در پے

کراشک صبحگاہی سے تو ساماں زندگانی کا
تری کھیتی ہو ویراں گر نہ ڈالے دانہ پے در پے

نہ کر ہنگامۂ مغرب کا ذکر، اب جام گرداں کر
ہزاروں کارواں دیکھے ہے یہ ویرانہ پے در پے!

۴۱

عشق اندر جستجو افتاد و آدم حاصل است
جلوهٔ او آشکار از پردهٔ آب و گل است

آفتاب و ماه و انجم می توان دادن ز دست
در بهای آن کفِ خاکے که دارائے دل است

۴۱

رہا ہے جستجو میں عشق ، انساں اُس کا حاصل ہے
ہے جلوہ آشکار اُس کا کہ زیرِ پردۂ گل ہے

جو سورج چاند تارے دے کے ہاتھ آئے تو ارزاں ہے
وہ مشتِ خاک جس میں ایک جیتا جاگتا دل ہے

۴۲

بیا که خاوریان نقشِ تازهٔ بستند
دگر مر و بطوافِ بتے که بشکستند

چه جلوه ایست که دلها بلذّتِ نگهے
ز خاکِ راه مثالِ شراره برجستند!

کجاست منزلِ تورانیانِ شهر آشوب
که سینه هاے خود از تیزیٔ نفس خستند

توهم بذوقِ خودی رس که صاحبانِ طریق
بریده از همه عالم بخویش پیوستند

بچشمِ مرده دلاں کائنات ز ندانے است
دو جامِ باده کشیدند و از جهاں رستند

غلامِ همتِ بیدارِ آں سوارانم
ستاره را بسناں سفته در گره بستند

فرشته را دگر آں فرصتِ سجود کجاست
که نوریاں بتماشاے خاکیاں مستند!

۴۲

ادھر آ ، اہلِ خاور نے کیا ہے نقشِ نو پیدا
شکستہ ہو چکا جو بت ، نہ کر اب تو طواف اُس کا

وہ کیا جلوہ ہے جس کی اک جھلک پانے کو لپکے ہیں
روش کی خاک سے مشتاق دل اٹھ کر شرر آسا

نہ جانے اب ہیں کس منزل میں شہر آشوب تورانی
نفس کی تیزیوں سے جن کے سینوں میں لگا چرکا

خودی کا ذوق پیدا کر ، طریقت کے جیالوں نے
سدا دنیا سے توڑا اور جوڑا خود سے ہے ناتا

جو مردہ دل ہیں دنیا کو وہ اک زنداں سمجھتے ہیں
چڑھائے جام دو اور پا گئے دنیا سے چھٹکارا

میں بندہ ہمتِ بیدار کا ہوں اُن سواروں کی
ستاروں کو سنانوں میں پرو کر جو کریں یکجا

کہاں فرصت فرشتے کو کہ پھر مشغولِ سجدہ ہو
نظر خاکی پہ ہے ، نوری ہوا ہے مستِ نظارا!

۴۳

عشق را نازم که بودش را غم نا بود نے
کفرِ او زنّار دارِ حاضر و موجود نے

عشق اگر فرماں دهد از جانِ شیریں هم گزر
عشق محبوب است و مقصود است و جاں مقصود نے!

کافری راپخته تر سازد شکستِ سومنات
گرمئی بتخانه بے هنگامهٔ محمود نے

مسجد و میخانه و دیر و کلیسا و کنشت
صدفسوں از بهر دل بستند و دل خوشنود نے

نغمه پردازی ز جوے کوهسار آموختم
در گلستاں بوده ام یک ناله درد آلود نے

پیش من آئی ؟ دمِ سردے دلِ گرمے بیار
جنبش اندر تست اندر نغمهٔ داؤد نے

عیبِ من کم جوے و از جامم عیارِ خویش گیر
لذتِ تلخابِ من بے جانِ غم فرسود نے

۴۳

عشق نازاں ہے کہ اس کو غمِ نابود نہیں
کافری عشق کی زنّاریٔ موجود نہیں

عشق اگر کہہ دے تو کر جان کو بھی اپنی نثار
عشق مقصود ہے یہ جان تو مقصود نہیں !

سو منات، آجڑے تو یہ کافری پختہ تر ہے
گرمئی بتکدہ بے شورشِ محمود نہیں

مسجد و میکدہ و دیر و کلیسا و کنشت
سو جتن دل کے لیے دل ہے کہ خوشنود نہیں

جوے کہسار سے لی میں نے یہ نغمہ ریزی
ایک فریاد بھی گلشن میں غم آلود نہیں

میری مجلس میں دمِ سرد ، دلِ گرم کو لا
تو ہی خود جنبش ہے یہ نغمۂ داود نہیں

عیب مت گن تو بنا جام مرا اپنا عیار
میرا تلخاب بجز جانِ غم آلود نہیں

۴۴

بر دلِ بے تابِ من ساقی مئے نابے زند
کیمیا ساز است و اکسیرے به سیمابے زند

من نه دانم نور یا نار است اندر سینه ام
این قدر دانم بیاضِ او به مهتابے زند

بر دلِ من فطرتِ خاموش می آرد ، هجوم
ساز از ذوقِ نوا خود را بمضرابے زند

غم مخور ناداں که گردوں در بیابانِ کم آب
چشمه ها دارد که شبخونے به سیلابے زند!

اے که نوشم خوردهٔ از تیزیٔ نیشم مرنج
نیش هم باید که آدم را رگِ خوابے زند

۴۴

ڈالی ساقی نے مئے خالص دلِ بے تاب پر
کیمیا گر ڈالتا اکسیر ہے سیماب پر

کیا خبر سینے میں میرے نور ہے یا نار ہے
اس کی بے داغی ہے چشمک زن ہوئی مہتاب پر

میرے دل پر فطرتِ خاموش کرتی ہے ہجوم
ساز خود ذوقِ نوا سے گر گیا مضراب پر

غم نہ کر ناداں، فلک کے فیض سے دشتِ کم آب
رکھتا ہے چشمے جو شبخوں کر سکیں سیلاب پر

نوش خوارو، شکوہ کیسا میرے نیشِ تیز کا
نیش ہے درکار آدم کے وریدِ خواب پر

۴۵

فروغِ خاکیاں از نو ریاں افزوں شود روزے!
زمیں از کوکبِ تقدیرِ ما گردوں شود روزے!

خیالِ ما که او را پرورش دادند طوفانها
ز گردابِ سپهرِ نیلگوں بیروں شود روزے

یکی در معنئی آدم نگر! از من چه می پرسی
هنوز اندر طبعیت می خلد موزوں شود روزے

چناں موزوں شود ایں پیش پا افتاد مضمونے
که یزداں را دل از تاثیر او پُر خوں شود روزے

۴۵

تاب خاکی ہوگی نوری سے بھی افزوں ایک دن!
کوکبِ آدم سے ہوگی ارض، گردوں ایک دن!

پالا طوفانوں نے جس کو، وہ خیال انسان کا
ہو گا گردابِ یم گردوں سے بیروں ایک دن

دیکھ آدم کی حقیقت، پوچھتا ہے مجھ سے کیا
کَھلتا ہے فطرت کو اب تک، ہو گا موزوں ایک دن

موزوں ہو جائیگا یہ فرسودہ مضموں اس طرح
ہو گا اس کے کیف سے یزداں کا دل خوں ایک دن

۴۶

ز رسم و راهِ شریعت نکرده ام تحقیق
جز اینکه منکرِ عشق است کافر و زندیق!

مقامِ آدمِ خاکی نهاد دریا بند
مسافرانِ حرم را خدا دهد توفیق

من از طریق نه پُرسم، رفیق می جویم
که گفته اند نخستین رفیق و باز طریق

کند تلافئی ذوق آن چناں حکیمِ فرنگ
فروغِ باده فزون تر کند بجامِ عقیق

هزار بار نکو تر متاعِ بے بصری
ز دانشے که دل او را نمی کند تصدیق

۴۶

جو رسم و راہ شریعت کی میں نے کی تحقیق
کھلا کہ عشق کا منکر ہے کافر و زندیق!

مقامِ آدمِ خاکی نہاد تک ہوں رسا
مسافرانِ حرم کو خدا دے یہ توفیق

نہیں طریق کا طالب، رفیق کی ہے طلب
کہا گیا ہے کہ اول رفیق و بعد طریق

تلافی ذوق کی کرتا ہے یوں حکیمِ فرنگ
فروغِ بادہ بڑھاتا ہے دے کے جامِ عقیق

ہزار بار ہے بہتر متاعِ بے بصری
اس علم سے کہ نہ دل جس کی کر سکے تصدیق

به پیچ و تابِ خرد گرچه لذتِ دگر است
یقینِ ساده دلاں به ز نکته هاے دقیق

کلام و فلسفه از لوحِ دل فروشستم
ضمیرِ خویش کشادم به نشترِ تحقیق

ز آستانهٔ سلطاں کناره می گیرم
نه کافرم که پرستم خدائے بے توفیق!

گو پیچ و تاب خرد میں بھی ہے سرور بہت
یقینِ سادہ دلاں برتر از نکاتِ دقیق

کلام و فلسفہ سے لوحِ دل کو پاک کیا
ہوا ضمیر کشا میرا نشترِ تحقیق

میں آستانۂ سلطاں سے دور دور رہا
یہ کافری ہے کہ پوجوں خدائے بے توفیق!

۴۷

از همه کس کناره گیر صحبتِ آشنا طلب
هم ز خدا خودی طلب هم زخودی خدا طلب

از خلشِ کرشمهٔ کار نمی شود تمام
عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب

عشق بسر کشیدن است شیشهٔ کائنات را
جامِ جهان نما مجو دستِ جهان کشا طلب

راه روان برهنه پا راه تمام خارزار
تا به مقامِ خود رسی راحله از رضا طلب!

چون به کمال می‌رسد فقر دلیلِ خسروی است
مسندِ کیقباد را در تهِ بوریا طلب

پیش نگر که زندگی راه بعالمے برد
از سرِ آنچه بود و رفت در گزر، انتہا طلب

ضربت روزگار اگر ناله چو نے دهد ترا
بادهٔ من ز کف بنه، چاره ز مومیا طلب

۴۷

ہو کے الگ جہان سے کر صحبتِ آشنا طلب
بزداں سے کر خودی طلب اور ہو خودی خدا طلب

ایک کرشمہ سے فقط ہو گا نہ کامیاب تو
عقل و دل و نظر کے ہوں جلوے جدا جدا طلب

شیشۂ کائنات میں قطرہ نہ چھوڑنا ہے عشق
جامِ جہاں نگر کو تج، دستِ جہاں کشا طلب

راہی برہنہ پا ہیں سب، راہ تمام خار زار
منزل کی ہے لگن تو کر راحلۂ رضا طلب!

پہنچا کمال تک تو ہے فقر دلیلِ خسروی
مسندِ کیقباد کو کر تہِ بوریا طلب

آگے کو دیکھ، زندگی اور جہاں کا ہے نشاں
چھوڑ، جو تھا اور اب نہیں؛ حق سے کر انتہا طلب

زخمۂ روزگار دے نالہ جوں نئے تجھے اگر
رکھ دے مرا پیالہ، کر چارۂ مومیا طلب

۴۸

بینی جهان را ، خود را نه بینی
تا چند نادان غافل نشینی؟

نورِ قدیمی شب را بر افروز
دستِ کلیمی در آستینی!

بیرون قدم نه از دورِ آفاق
تو پیش ازینی تو بیش از ازینی!

از مرگ ترسی اے زنده جاوید؟
مرگ است صیدے تو در کمینی

جا نے که بخشند دیگر نگیرند
آدم بمیرد از بے یقینی

صورت گری را از من بیا موز
شاید که خود را باز آفرینی!

۴۸

جہاں بیں ہے لیکن تو خود بیں نہیں ہے
تو ناداں ہے مدت سے غفلت نشیں ہے

تو نورِ ازل ہے ، شب افروز ہوجا
یدِ بیضا رکھتی تری آستیں ہے!

نکل دورِ آفاق کے چکروں سے
تو پہلے ہے اس سے ، بڑا بھی کہیں ہے!

نہ خائف ہو مرنے سے تو جاوداں ہے
ترا صید ہے مرگ ، تو در کمیں ہے

عطا کر دیں جب جاں نہیں لیتے واپس
وہ بے جان انساں ہے جو بے یقیں ہے

یہ صورت گری فن ہے ، آ سیکھ مجھ سے
کہ شاید تو خود اپنا باز آفریں ہے

۴۹

من ، هیچ نمی ترسم از حادثهٔ شب‌ها
شب‌ها که سحر گردد از گردشِ کوکب ها!

نشناخت مقامِ خویشِ، افتاد بدامِ خویش!
عشقی که نمودی‌خواست‌از شورشِ یارب ها!

آهی که ز دل خیزد از بهرِ جگر سوزی است
در سینه شکن او را آلوده مکن لب ها

در میکده باقی نیست از ساقئی فطرت خواه
آن مے که نمی گنجد در شیشهٔ مشرب ها

آسوده نمی گردد آن دل که گسست ازدوست
با قرأتِ مسجد ها بادانشِ مکتب ها!

۴۹

ڈروں اس حادثہ سے کیوں ، بپا ہوتا ہے جو شب سے
سحر ہو جاتی ہے ہر شب ، فقط دورانِ کوکب سے

وہ جانے کیا مقام اپنا ، ہے گھیرے اُس کو دام اپنا
نمود اپنی جو چاہے عشق ہر دم وردِ یا رب سے

جو دل سے آہ اٹھتی ہے ، جگر سوزی کی خاطر ہے
رہے سینہ کے اندر ہی ، نہ ابھرے وہ کبھی لب سے

نہیں میخانہ میں باقی ، تجھے دے ساقئی فطرت
وہ بادہ جو اچھل جائے ہر اک مینائے مشرب سے

جدا ہو کر نگاراں سے دل آسودہ نہیں ہوتا
قرأت مسجدوں سے ہو کہ دانش لائیں مکتب سے!

۵۰

تو کیستی؟ ز کجائی؟ که آسمانِ کبود
هزار چشم براهِ تو از ستاره کشود!

چه گوئمت که چه بودی چه کردهٔ چه شدی
که خون کند جگرم را ایازیٔ محمود!

تو آن نهٔ که مصلّائے ز کهکشاں میکرد
شرابِ صوفی و شاعر ترا ز خویش ربود

فرنگ اگر چه ز افکارِ تو گره بکشاد
بجرعهٔ دگرے نشهٔ ترا افزود

سخن ز نامه و میزاں دراز تر گفتی
بحیرتم که نه بینی قیامتِ موجود

خوشا کسے که حرم را درونِ سینه شناخت
دمے تپید و گزشت از مقامِ گفت و شنود

ازاں بمکتب و میخانه اعتبارم نیست
که سجدهٔ نبرم بر درِ جبیں فرسود!

۵۰

کہاں سے ، کون ہے تُو ، جانتا ہے چرخِ کبود
ہوئی ہے دیدۂ انجم کی تیری رہ پہ کشود!

تو کیا سے کیا ہوا ، کیسے ہوا ، کہوں میں کیا
جگر مرا ہوا خوں ، اب ایاز ہے محمود!

تھا وہ بھی وقت ، مصلیٰ تھا کہکشاں تیرا
شرابِ صوفی و شاعر نے لوٹا تیرا وجود

گرہ کشا ترے افکار کا فرنگ ہوا
پھر ایک جرعہ سے گزرا تو مستیوں کے حدود

کیا ہے نامہ و میزاں کا تو نے ذکر طویل
تری نظر میں نہیں کیوں قیامتِ موجود

خوشا وہ جس نے حرم اپنے سینے میں پایا
تڑپ کے کر گیا طے وہ مقامِ گفت و شنود

بھروسہ مکتب و میخانہ پر نہیں ہے مجھے
نہیں ہے سجدہ کو شایاں درِ جبیں فرسود!

۵۱

دیارِ شوق که درد آشناست خاک آنجا
بذرّه ذرّه تواں دید جانِ پاک آنجا

مئے مغانه ز مغ زادگاں نمی گیرند
نگاه می شکند شیشه هاے تاک آنجا!

به ضبطِ جوشِ جنوں کوش در مقامِ نیاز
بهوش باش و مرو با قباے چاک آنجا!

۵۱

دیارِ شوق کہ درد آشنا ہے خاک وہاں
ہر ایک ذرہ میں ظاہر ہے جانِ پاک وہاں

مئے مغاں نہیں لیتے ہیں مغ بچوں سے کبھی
نظر سے ٹوٹتے ہیں شیشہ ہائے تاک وہاں!

نیاز کا ہے تقاضا ، ہو ضبط جوشِ جنوں
سنبھال ہوش ، نہ لے جا قبائے چاک وہاں!

۵۲

مئے دیرینه و معشوق جواں چیزے نیست
پیشِ صاحب نظراں حور و جناں چیزے نیست

هر چه از محکم و پاینده شناسی گزرد
کوه و صحرا و بر و بحر و کراں چیزے نیست

دانشِ مغربیاں ، فلسفهٔ مشرقیاں
همه بتخانه و در طوفِ بتاں چیزے نیست

از خود اندیش و ازیں بادیه ترساں مگزر
که تو هستی و وجودِ دوجهاں چیزے نیست

در طریقے[1] که بنوکِ مژه کاویدم من
منزل و قافله و ریگِ رواں چیزے نیست!

۱ بمعنی راسته

۵۲

مئے دیرینہ و معشوقِ جواں کچھ بھی نہیں
اہل دیدہ کے لئے حور و جناں کچھ بھی نہیں

جس کو تو سمجھا ہے پایندہ ، ہے فانی یکسر
کوہ و صحرا و بر و بحر و کراں کچھ بھی نہیں

دانشِ مغربیاں ، فلسفۂ مشرقیاں
سب ہی بتخانے ہیں یہ طوفِ بتاں کچھ بھی نہیں

ہو خود اندیش اور اس دشت سے بے خوف گزر
کہ فقط تو ہے ، وجودِ دو جہاں کچھ بھی نہیں

راستہ طے جو کیا نوکِ مژہ سے ، اس میں
منزل و قافلہ و ریگ رواں کچھ بھی نہیں!

۵۳

قلندران که به تسخیرِ آب و گل کوشند
ز شاه باج ستانند و خرقه می پوشند

بجلوت اند و کمندے به مهر و ماه پیچند
بخلوت اند و زمان و مکاں در آغوشند!

بروزِ بزم سراپا چو پرنیان و حریر
بروزِ رزم خود آگاه و تن فراموشند

نظامِ تازه بچرخِ دو رنگ می بخشند
ستاره هاے کہن را جنازه بر دوشند!

زمانه از رخِ فردا کشود بندِ نقاب
معاشراں همه سر مستِ بادۂ دوشند

بلب رسید مرا آں سخن که نتواں گفت
بحیرتم که فقیهانِ شهر خاموشند!

۵۳

قلندر رہتے ہیں تسخیر آب و گل میں پیہم کوش
وہ شہ سے باج لیتے ہیں مگر ہوتے ہیں خرقہ پوش

کمندیں پھینکتے ہیں مہر و مہ پر جب ہوں جلوت میں
ہیں خلوت میں زمانوں اور مکانوں کے لئے آغوش

ہوں بزم آرا تو مثلِ پرنیاں وہ نرم ہوتے ہیں
ہوں رزم آرا تو خود آگہ مگر تن کا نہ رکھیں ہوش

نظامِ نو عطا کرتے ہیں افلاکِ دو گونہ کو
وہ فرسودہ ستاروں کے جنازے ہیں لئے بردوش!

زمانے نے نقاب الٹی رخِ زیبائے فردا سے
مرے ہمسر مگر اب تک ہیں سرمستِ شرابِ دوش

مرے لب پر وہ بات آئی جسے کہنا نہیں ممکن
میں حیراں ہوں فقیہِ شہر ہے کس واسطے خاموش

۵۴

دو دسته تیغم و گردون برهنه ساخت مرا
فسان کشید و بروے زمانه آخت مرا

من آن جهانِ خیالم که فطرتِ ازلی
جهانِ بلبل وگل را شکست و ساخت مرا

مئے جوان که به پیمانهٔ تو می ریزم
ز راوقے است که جام و سبو گداخت مرا

نفس به سینه گدازم که طائرِ حرمم
تواں ز گرمئ آوازِ من شناخت مرا

شکست کشتئ ادراکِ مرشدانِ کهن
خوشا کسے که بدریا سفینه ساخت مرا!

۵۴

میں ہوں تیغِ دو دستہ جسکو گردوں نے کیا عریاں
لگایا سان پر مجھ کو ، اٹھایا پھر سرِ دوراں

ہوں وہ عالم خیالوں کا ، ازل میں دستِ فطرت نے
جہانِ بلبل و گل توڑ کر میرا کیا ساماں

ترے ساغر میں میں نے جو مے نو خیز ڈالی ہے
گداز آس نے کیے ہیں میرے جام و مینا ، شعلہ ساں

میں طائر ہوں حرم کا ، ہے نفس سیال سینے میں
مری آواز کی گرمی سے ہوتا ہے مرا عرفاں

پرانے مرشدوں کی کشتئ ادراک ٹوٹی ہے
خوشا وہ جو سفینے کو مرے دریا میں ہے گرداں!

۵۵

مثل شرر ذره را تن به تپیدن دهم
تن به تپیدن دهم ، بالِ پریدن دهم!

سوزِ نوایم نگر ! ریزهٔ الماس را
قطرهٔ شبنم کنم خوے چکیدن دهم!

چون ز مقامِ نمود نغمهٔ شیرین زنم
نیم شبان صبح را میلِ دمیدن دهم!

یوسفِ گم گشته را باز کشودم نقاب
تابه تنک مایگان ذوقِ خریدن دهم!

عشقِ شکیب آزما خاکِ ز خود رفته را
چشمِ ترے داد و من لذتِ دیدن دهم!

۵۵

میں ذرے کو شرر صورت ، تپش کا ساز دیتا ہوں
دلِ بے تاب دیتا ہوں ، پرِ پرواز دیتا ہوں

مرے سوزِ نوا سے ریزۂ الماس پانی ہے
میں جُوں شبنم تراوش کا آسے انداز دیتا ہوں

مقامِ خود نمائی سے جو نغمہ ریز ہوتا ہوں
سحر کو نیم شب پرتاخت کا اعجاز دیتا ہوں

اٹھایا میں نے روے یوسفِ گم گشتہ سے پردہ
میں بے زر کو خریداری کا ذوق وساز دیتا ہوں

دیا ہے عشق نے جو دیدۂ تر خاکِ بے خود کو
میں اس کو لذتِ چشمِ نظارہ باز دیتا ہوں

۵۶

خودی را مردم آمیزی دلیلِ نارسائی ها!
تو اے درد آشنا بیگانه شو از آشنائی ها!

بدرگاهِ سلاطیں تا کجا ایں چہرہ سائی ها
بیا موز از خدائے خویش نازِ کبریائی ها!

محبت از جوانمردی بجائے می رسد روزے
که افتد از نگاهش کاروبارِ دلربائی ها!

چناں پیشِ حریمِ او کشیدم نغمهٔ دردے
که دادم محرماں را لذتِ سوزِ جدائی ها!

ازاں برخویش می بالم که چشمِ مشتری کوراست
متاعِ عشق نا فرسوده ماند از کم روائی ها

بیا بر لاله پا کو بیم و بیباکانه مے نوشیم
که عاشق را بحل کردند خونِ پا رسائی ها

برون آ از مسلماناں گریز اندر مسلمانی
مسلماناں روا دارند کافر ماجرائی ها!

۵۶

خودی کی مردم آمیزی نشاں ہے نارسائی کا
تو اے درد آشنا ، بیگانہ نہ ہو ہر آشنائی کا

رہے گی درگہِ سلطاں میں کب تک یہ جبیں سائی
سبق پڑھ خود خدا اپنے سے نازِ کبریائی کا

جواں مردی دلائیگی محبت کو مقام اپنا
نظر سے اُس کی گر جائے گا شیوہ دلربائی کا

حریمِ دوست کے باہر وہ میرا درد کا نغمہ
مزا سب محرموں کو دے گیا سوزِ جدائی کا

میں شاداں ہوں کہ میرے مشتری تھے بے بصر سارے
متاعِ عشق سالم ہے ، گلہ کیا کم روائی کا

کریں ہم رقص لالہ پر ، ہوے باکانہ مے نوشی
کہ عاشق کے لیے جائز ہے یہ خوں پارسائی کا

مسلمانوں کو تج کر آ ، مسلمانی میں داخل ہو
مسلماں ہو چکا گرویدہ کافر ما جرائی کا

۵۷

چوں چراغ لاله سوزم در خیابان شما
اے جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما!

غوطه ها زد در ضمیرِ زندگی اندیشه ام
تا بدست آورده‌ام افکارِ پنهانِ شما

مهر و مه دیدم نگاهم برتر از پرویں گزشت
ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما!

تا سنانش تیز تر گردد فرو پیچیده‌مش
شعلهٔ آشفته بود اندر بیابانِ شما

فکرِ رنگینم کند نذرِ تهی دستانِ شرق
پارهٔ لعلے که دارم از بدخشانِ شما

می رسد مردے که زنجیرِ غلامان بشکند
دیده ام از روزنِ دیوارِ زندان شما

حلقه گردِ من زنید اے پیکرانِ آب و گل
آتشے در سینه دارم از نیاگانِ شما!

۵۷

چراغ لالہ ہوں ، زینت تمہارے ہی خیاباں کی
عجم والو ! قسم مجھ کو تمہاری اور مری جاں کی !

ضمیرِ زندگی میں فکر میرا دور تک اترا
مرے ہاتھ آئی تب دولت تمہارے فکرِ پنہاں کی

نظر میں مہر و مہ آئے نگہ پرویں سے گزری ہے
حرم کردی زمیں میں نے تمہارے کافرستاں کی !

میں لپٹا اس سے تا کہ نوک اس کی تیز تر کردوں
تھی آشفتہ تمہاری لَو ، تھی پالی گو بیاباں کی

دیا مشرق کے ناداروں کو میرے فکرِ رنگیں نے
وہ لعل اک جو امانت تھا تمہارے ہی بدخشاں کی

وہ آنے کو ہے توڑے گا جو زنجیریں غلاموں کی
خبر یہ ہے تمہارے روزنِ دیوار زنداں کی

مرے حلقہ میں آؤ ، پیکران آب و گِل مل کر
میرے سینے میں آتش ہے تمہارے ہی نیاگاں کی !

۵۸

دمِ مرا صنعتِ باد فرو دیں کردند
گیاه راز سر شکم چو یاسمیں کردند

نمودِ لالهٔ صحرا نشیں ز خوننانم
چنانکه بادهٔ لعلے بساتگیں کردند

بلندبال چنانم که برسپهرِ برین
هزار بار مرا نوریاں کمیں کردند

فروغِ آدمِ خاکی ز تازه کاری هاست
مه وستاره کنند آنچه پیش از یں کردند

چراغِ خویش برافروختم که دستِ کلیم
دریں زمانه نهاں زیرِ آستیں کردند

در آبسجده و یاری ز خسروان مطلب
که روزِ فقرنیاگانِ ماچنیں کردند

۵۸

نفس بخشا گیا[1] مجھ کو، ھو بادِ فرودیں جیسے
کرشمہ میرے اشکوں کا، گیا[1] ھو یاسمیں جیسے

مرے خوننابہ سے نکھری نمودِ لالۂ صحرا
شرابِ لعل گوں سے ھو بھرا اک ساتگیں[2] جیسے

مری پرواز کی رفعت سے نوری بو کھلائے ھیں
چھپا دیکھا ہے آن کو بار ھا بہرِ کمیں جیسے

عمل کی تازگی سے ہے فروغِ آدمِ خاکی
لگے ھیں اک ڈگر پر ماہ و اختر ھو ں مکیں جیسے

چراغ اپنا جلایا میں نے دیکھا جب زمانے میں
یدِ بیضا ھوا یوں، گم، ھو زیرِ آستیں جیسے

ھو محوِ سجدہ، شاھوں سے نہ ھو امداد کا طالب
کیا تھا روزِ فقر اسلاف نے بھی پاسِ دین جیسے

۱ گیا ـ گھاس ۲ ساتگیں ـ پیالہ

۵۹

گزر ازانکه ندیدست و جز خبر ندهد
سخن دراز کند ، لذتِ نظر ندهد

شینده ام سخنِ شاعر و فقیه و حکیم
اگرچه نخلِ بلند است برگ و بر ندهد!

تجلئی که برو پیرِ دیر می نازد!
هزار شب دهد و تابِ یک سحر ندهد

هم از خدا گله دارم که بر زبان نرسد
متاعِ دل برد و یوسفی به بر ندهد

نه در حرم نه به بتخانه یا بهم آن ساقی
که شعله شعله به بخشد شرر شرر ندهد!

۵۹

حذر اس کور دیدہ سے جو کچھ بھی جُز خبر نہ دے
بہت لسّان ہو لیکن تجھے ذوقِ نظر نہ دے

سُنا میں نے سخن ، شاعر ، فقیہ و فلسفہ داں کا
بہت اونچا ہے نخل آن کا مگر وہ برگ و بر نہ دے!

تجلی جس پہ پیرِ دیر اتنا ناز کرتا ہے
ہزاروں شب کی خالق ہے پہ تابِ یک سحر نہ دے

خدا سے مجھ کو شکوہ ہے ، زباں تک پر نہیں آتا
متاعِ دل تو لے جائے ، کوئی یوسف مگر نہ دے

حرم میں اور نہ بتخانہ میں پایا میں نے وہ ساقی
جو بخشے شعلہ پر شعلہ ، شرارے پر شرر نہ دے!

۶۰

دریں صحرا گزر افتاد شاید کاروانے را
پس از مدت شنیدم نغمه هاے سار بانے را

اگر یک یوسف از زندانِ فرعونے برون آید
بغارت می تواں دادن متاعِ کاروانے را!

٦٠

گزر شاید ہوا صحرا سے تازہ کار وانوں کا
سنا ہے بعدِ مدت میں نے نغمہ ساربانوں کا

جو اک یوسف کسی فرعون کے زندان سے نکلے
گوارا ہے لٹا دینا اثاثہ رہروانوں کا!

۶۱

ترا نادان امیدِ غم گساری ها ز افرنگ است؟
دلِ شاهین نسوزد بهرِ آن مرغے که درچنگ است

پشیماں شو اگر لعلے ز میراثِ پدر خواهی
کجا عیشِ برون آوردنِ لعلے که در سنگ است

سخن از بود و نابودِ جهاں با من چه می گوئی
من این دانم که من هستم ندانم این چه نیرنگ است

دریں میخانه هر مینا ز بیمِ محتسب لرزد
مگر یک شیشهٔ عاشق که ازوے لرزه بر سنگ است

خودی را پرده می گوئی ؟ بگو ! من باتو این گویم
مزن این پرده را چاکے که دامانِ نگه تنگ است

کهن شاخے که زیرِ سایهٔ او پر بر آوردی
چوں برگش ریخت ازوے آشیاں برداشتن ننگ است

غزل آں گو که فطرت سازِ خود را پرده گرداند
چه آید زاں غزل خوانے که با فطرت هم آهنگ است

۶۱

عبث امید ناداں ، بانٹ لیگا غم ترا افرنگ
دِل شاہیں دکھے کیوں بہرِ طائر جو ہے زیرِ چنگ

ہے وجہِ ننگ میراثِ پدر سے لعل کی خواہش
مزا تب ہے کہ حاصل ہو تجھے لعلِ درونِ سنگ

نہیں ہے بود و نابودِ جہاں سے مجھ کو دلچسپی
مجھے معلوم ہے،میں ہوں ، نہ جانے کیا ہے یہ نیرنگ

ہے خوفِ محستب سے میکدہ میں لرزاں ہر مینا
مگر عاشق کے مینا سے لرزتا رہتا ہے خود سنگ

خودی کو پردہ بے شک کہہ مگر یہ قول میرا سن
نہ کرنا چاک یہ پردہ کہ دامانِ نگہ ہے تنگ!

وہ ڈالی جس کے سائے میں نکالے بال و پر تو نے
ہو جب پت جھڑ، اٹھا لینا ہے اُس سے آشیانہ ننگ

غزل وہ کہہ کہ بدلے فطرت اپنے ساز کا پردہ
غزل خواں ہے وہ کس قابل جو فطرت سے ہے ہم آہنگ

۶۲

بگذر از خاور و افسونئ افرنگ مشو
که نیرزد بجوے این همه دیرینه و نو

چون پر کاه که در رهگذر باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو

زندگی انجمن آرا و نگہدار خود است
اے که در قافلهٔ بے همه شو با همه رو

تو فروزنده تر از مهر منیر آمدهٔ
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پر تو!

آن نگینے که تو با اهرمنان باختهٔ
هم بجبریل امینے نتوان کرد گرو

از تنک جامئ ما میکده رسوا گردید
شیشهٔ گیر و حکیمانه بیاشام و برو

٦٢

نہ ہو گرویدۂ مغرب ، نہ ہو مشرق کا تو پیرو
کہ اک جوَ کے برابر بھی نہیں دیرینہ ہو یا نو

ہو جیسے تنکا کوئی رہ گزارِ باد میں گرداں
گئے اسکندر و دارا ، گئے جمشید و کیخسرو

ہے ہستی انجمن آرا ، نگہباں بھی ہے خود اپنی
شریکِ قافلہ ! دے ساتھ سب کا ، پر ہو تنہا رو

تو ہے خورشیدِ عالم تاب سے بڑھکر فروزندہ
بسر کریوں کہ ہر اک ذرے تک پہنچے ترا پرتو !

نگینہ جو تو ہار آیا ہے شیطاں کے مریدوں کو
نہیں کر سکتے جبریلِ امیں کے پاس بھی وہ گرو

ہمیں کم حوصلہ نکلے ، کیا میخانے کو رسوا
ہو مے آشام مینا سے حکیمانہ بہ عزمِ نو

۶۳

جهانِ رنگ و بو پیدا تو می گوئی که راز است این
یکے خود را بتارش زن که تو مضراب و ساز است این

نگاهِ جلوه بدمست از صفائے جلوه می لغزد
تو می گوئی حجاب است این نقاب است این مجاز است این!

بیا در کش طنابِ پرده هائے نیلگونش را
که مثلِ شعله عریان بر نگاهِ پاک باز است این

مرا این خاکدانِ من ز فردوسِ برین خوشتر
مقامِ ذوق و شوق است این حریمِ سوز و ساز است این!

زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم او را
زمانے هردو را یابم! چه راز است این! چه راز است این!

۶۳

ظاهر دنیا رنگ و بو کی ، تو کہتا ہے کہ راز ہے یہ
اس کے تار پہ خودھی گرجا ، تو مضراب ہے ساز ہے یہ

مست صفائے جلوہ سے ہے آپ نگاہِ جلوہ بھی
کہتا ہے تو کہ حجاب ہے یہ ، کہتا ہے تو کہ مجاز ہے یہ !

کھینچ طناب اک جنبش سے تو اس کے نیلگوں پردوں کی
نگہ اگر پاکیزہ ہو ، جوں شعلہ جلوہ باز ہے یہ

عرش بریں سے افضل ہے یہ خاکی بستی میرے لیے
ہے یہ مقامِ ذوق و شوق اور بزمِ سوز و ساز ہے یہ !

اپنے آپ کو کھویا کبھی ، کھویا ہے اس کو میں نے کبھی
ہر دو کبھی پا لیتا ہوں ، حیراں ہوں میں کیا راز ہے یہ !

۶۴

از داغِ فراقِ او در دل چمنے دارم
اے لالۂ صحرائی ! با تو سخنے دارم

ایں آہِ جگرسوزے در خلوتِ صحرا بہ
لیکن چہ کنم کارے با انجمنے دارم!

داغِ فراقِ یار سے دل ہے چمن مثال
کہنا ہے مجھ کو لالۂ صحرا سے اپنا حال

طالب ہے خلوتوں کی مری آہِ سینہ سوز
لیکن بچھا ہے گرد مرے انجمن کا جال

۶۵

به نگاهِ آشنائے چو درونِ لاله دیدم
همه ذوق و شوق دیدم همه آه و ناله دیدم

به بلند و پستِ عالم تپشِ حیات پیدا
چه دمن چه تل چه صحرا رمِ این غزاله دیدم!

نه به ماست زندگانی! نه زماست زندگانی!
همه جاست زندگانی! زکجا ست زندگانی!

۶۵

جو نگاہِ محرمانہ سے دیکھا درونِ لالہ
ہمہ ذوق و شوق پایا، تھا سراپا آہ و نالہ

بہ بلند و پستِ عالم تب و تابِ زندگی ہے
ہے جہاں کے گوشہ گوشہ میں خراماں یہ غزالہ!

نہ وہاں سے زندگانی، نہ یہاں سے زندگانی!
سرِ گیتی آکے چھائی ہے کہاں سے زندگانی!

٦٦

ایں ہم جہانے آں ہم جہانے
ایں بیکرانے آں بیکرانے!

ہر دو خیالے ہر دو گمانے
از شعلۂ من موجِ دخانے!

ایں یک دو آنے آں یک دو آنے
من جاودانے ، من جاودانے!

ایں کم عیارے آں کم عیارے
من پاک جانے نقدِ روانے!

ایں یک دو آنے آں یک دوآنے
ایں جا زمانے آنجا زمانے

٦٦

یہ بھی جہاں ہے وہ بھی جہاں ہے
یہ بے کراں ہے وہ بے کراں ہے!

ہر ایک نقشِ وہم و گماں ہے
شعلے مرے کی موجِ دخاں ہے!

یہ لحظہ بھر ہے وہ لحظہ بھر ہے
یہ خاک زادہ ہی جاوداں ہے!

میزاں میں یہ کم میزاں میں وہ کم
جاں پاک میری نقدِ رواں ہے!

یہ بھی سرا ہے وہ بھی سرا ہے
یاں اک زماں ہے واں اک زماں ہے

ایں جاچه کارم آنجا چه کارم؟
آہے فغانے آہے فغانے

ایں رهزنِ من آں رهزنِ من
ایں جا زیانے آنجا زیانے
هر دو فروزم هر دو بسوزم
ایں آشیانے آں آشیانے!

یاں کام میرا واں کام میرا
آہ و فغاں ہے ، آہ و فغاں ہے

یہ میرا رھزن ، وہ میرا رھزن
اس جا زیاں ہے ، آس جا زیاں ہے

ھر دو اجالوں ، ھر دو جلاؤں
یہ آشیاں ہے ، وہ آشیاں ہے!

٦٧

بهار آمد نگه می غلطد اندر آتشِ لاله
هزاران ناله خیزد از دلِ پر کاله پرکاله!

فشان یک جرعه بر خاکِ چمن از بادهٔ لعلے
که از بیمِ خزان بیگانه روید نرگس و لاله

جهانِ رنگ و بو دانی ولے دل چیست، می دانی؟
مهے کز حلقهٔ آفاق سازد گردِ خود هاله!

٦٧

بہار آئی نگہ دوڑی درونِ آتشِ لالہ
ہزاروں نالے ہیں اور دل مرا پرکالہ پرکالہ !

گرا خاکِ چمن پر بادۂ لعلیں کا اک جُرعہ
کہ آگنے میں بلا خوفِ خزاں ہوں نرگس و لالہ

جہانِ رنگ و بو کو جانتے ہو، دل کو بھی جانو
یہ مہ ہے، حلقۂ آفاق جس کے گرد ہے ہالہ !

۶۸

صورت گرے که پیکر روز و شبِ آفرید
از نقشِ این و آن به تماشاے خود رسید

صوفی ! برون ز بنگۂ تاریک پابنه
فطرت متاعِ خویش بسودا گری کشید!

صبح و ستاره و شفق و ماه و آفتاب
بے پرده جلوه ها بنگا ہے توان خرید!

٦٨

طرح ڈالی ہے جس نے روزوشب کی ، وہ صنم آرا
جہاں کی نقش ریزی سے ہے کرتا اپنا نظارا

نکل اے صوفئ صافی تو اب تاریک حجرے سے
سرِ بازار لایا مال خود فطرت کا بنجارا !

شفق ہو ،صبحِ خنداں ہو ، مہ و خورشید و اختر ہو
ہو توفیقِ نظر تجھ کو تو ہر اک سے اٹھے پردا

باز این عالمِ دیرینه جوان می بائست
برگِ کاهش صفتِ کوهِ گران می بائست

کفِ خاکے که نگاهِ همه بیں پیدا کرد
در ضمیرش جگر آلوده فغان می بائست

این مه و مهرِ کن راه بجائے نه برند
انجمِ تازه به تعمیرِ جهان می بائست

هر نگارے که مرا پیشِ نظر می آید
خوش نگارے است ولے خوشتر ازان می بائست

گفت یزداں که چنین است ودگر ، هیچ مگو
گفت آدم که چنیں است و چناں می بائست!

۶۹

اک بار پھر یہ عالمِ فرسودہ جواں ہو
تنکا بھی اس کا مرتبے میں کوہِ گراں ہو

جس مشتِ خاک کو ملی ہے چشمِ جہاں بیں
اس کے ضمیر میں جگر آلودہ فغاں ہو

ان کہنہ مہر و ماہ کی منزل نہیں کوئی
پھر انجمِ نوخیر سے تعمیرِ جہاں ہو

ہے خوب ہر نگار جو پیشِ نظر رہا
زیبا تر اس سے اور اک محبوب عیاں ہو

فرمانِ حق تھا، چپ رہو، جو ہے سو ہے، یہاں
انساں مگر یہ کہہ اٹھا، اک تازہ جہاں ہو!

۷۰

لالهٔ ایں گلستاں داغِ تمنائے نداشت
نرگسِ طنّازِ او چشمِ تماشائے نداشت

خاک را موجِ نفس بود و دلے پیدا نبود
زندگانی کاروانے بود و کالائے نداشت

روزگار از هائے و هوئے میکشاں بیگانهٔ
باده در میناش بود و باده پیمائے نداشت

برقِ سینا شکوه سنج از بے زبانی هائے شوق
هیچ کس در وادیٔ ایمن تقاضائے نداشت!

عشق از فریادِ ما هنگامه ها تعمیر کرد
ورنه ایں بزمِ خموشاں، هیچ غوغائے نداشت!

۷۰

گلشن کے لالہ دل میں داغِ تمنا کوئی نہ تھا
نرگسِ شہلا کے دیدہ میں ذوقِ تماشا کوئی نہ تھا

خاک میں موجِ نفس ساری تھی لیکن دل سے یہ عاری تھی
قافلۂ ہستی گرچہ رواں تھا، اس کا کالا[1] کوئی نہ تھا

بادہ کشوں کے نعروں سے بیگانہ رہا تھا دورِ زماں
لبریز تھا مے سے آسکا مینا، بادہ پیما کوئی نہ تھا

برقِ سینا کو یہ گلہ تھا شوق ہے کیوں محرومِ زباں
وادیٔ ایمن کی وسعت میں اہلِ تقاضا کوئی نہ تھا

عشق ہماری فریادوں سے کرتا رہا ہنگامے بپا
ورنہ یہ تھی بزمِ خموشاں اس میں غوغا کوئی نہ تھا!

۱ کالا ۔ سامان

۷۱

هنگامه را که بست درین دیرِ دیر پائے ؟
زنّاریانِ او همه نالنده هم چوناے!

در بنگهٔ فقیر و بکاشانهٔ امیر
غمها که پشت را بجوانی کند دوتاے

درماں کجا که درد بدرماں فزوں شود
دانش تمام حیله و نیرنگ و سیمیاے

بے زورِ سیل کشتئی آدم نمی رود
هر دل هزار عربده دارد به ناخداے

از من حکایتِ سفرِ زندگی مپرس
در ساختم بدرد و گزشتم غزل سراے

آمیختم نفس به نسیمِ سحر گهی!
گشتم دریں چمن به گلاں نا نهاده پاے

از کاخ و کو جدا و پریشاں بکاخ و کُوے
کردم بچشمِ ماه تماشاے ایں سراے !

۷۱

ہنگامہ کس نے دیرِ کہن میں کیا بپا ؟
نالے پجاریوں کے ہیں از ارض تا سما!

کاشانۂ امیر میں ، دارِ فقیر میں
غم ایسے ہیں جو پشتِ جواں کو کریں دوتا

درماں کہاں ، دوا سے اگر درد ہو فزوں
دانش تمام حیلہ و نیرنگ و سیمیا

بے زورِ سیل کشتئ آدم نہ چل سکے
ہر دل کی سعی ہے یہی راضی ہو ناخدا

مجھ سے حکایتِ سفرِ زندگی نہ پوچھ
میں نے نبھائی درد سے ، گزرا غزل سرا

میں نے نفس نسیمِ سحر میں ملا دیا!
گزرا ہوں یوں چمن سے نہیں پھول زیرِ پا

آوارہ کاخ وکوُ میں، الگ کاخ و کو سے ہوں
دیکھی ہے چشمِ ماہ سے میں نے یہ غم سرا!

۷۲

اے لاله اے چراغِ کهستان و باغ و راغ
در من نگر که می دهم از زندگی سراغ

ما رنگِ شوخ و بوے پریشیده نیستم
مائیم آنچه می رود اندر دل و دماغ

مستی ز باده می رسد و از ایاغ نیست
هر چند باده را نتوان خورد بے ایاغ

داغے بسینه سوز که اندر شبِ وجود
خود را شناختن نتوان جز بایں چراغ

اے موجِ شعله ، سینه به بادِ صبا کشاے
شبنم مجو که می دهد از سوختن فراغ!

۷۲

اے لالہ! اے چراغِ کہستان و باغ و راغ
دیکھو مجھے کہ دیتا ہوں ہستی کا میں سراغ

اک رنگِ شوخ و بوئے پریشاں نہیں ہیں ہم
ہم وہ ہیں جو رواں ہے درونِ دل و دماغ

مستی شراب سے ہے، نہیں ہے ایاغ سے
ممکن نہیں ہے میکشی ہر چند بے ایاغ

اک داغ سینہ میں جلا، ہستی کی رات میں
پہچان اپنی کے لئے لازم ہے یہ چراغ

اے موجِ شعلہ سینہ کشا ہو صبا کے رُخ
شبنم نہ کر طلب کہ جو دے سوز سے فراغ!

۷۳

من بندهٔ آزادم عشق است امامِ من
عشق است امامِ من عقل است غلامِ من

هنگامهٔ این محفل از گردشِ جامِ من
این کوکبِ شامِ من این ماهِ تمامِ من

جاں در عدم آسوده بے ذوقِ تمنا بود
مستانه نوا ها زد در حلقهٔ دامِ من

اے عالمِ رنگ و بو این صحبتِ ما تاچند
مرگ است دوامِ تو عشق است دوامِ من!

پیدا بضمیرم او پنهاں بضمیرم او
این است مقامِ او دریاب مقامِ من!

۷۳

فطرت مری آزاد ہے ، عشق مرا امام ہے
عشق مرا امام ہے ، عقل مری غلام ہے

رونقِ بزم کا سبب ، گردش ہے میرے جام کی
یہ مرا اخترِ مساء ، میرا مہِ تمام ہے

جاں تھی عدم میں بے تپش ، تھا جو نہ ذوقِ آرزو
مست ہے آس کی اب نوا ، میری اسیرِ دام ہے

عالمِ رنگ و بو تری کب تک یہ مجھ سے صحبتیں
تیرا دوام مرگ ہے ، عشق مرا دوام ہے

میرے ضمیر میں عیاں ، میرے ضمیر میں نہاں
اس کے مقام سے سمجھ میرا بھی کیا مقام ہے

۷۴

کم سخن غنچه که در پردهٔ دل رازے داشت
در هجومِ گل و ریحان غمِ دمسازے داشت

محرمے خواست ز مرغِ چمن و بادِ بهار
تکیه بر صحبتِ آن کرد که پروازے داشت!

۷۴

غنچۂ کم سخن کے دل کی تہہ میں ایک راز تھا
ریحان و گل تھے جا بجا، اُس کو غمِ دمساز تھا

یہ چاہا محرم اُس کے ہوں، مرغِ چمن بادِ بہار
تکیہ کیا اُن پر کہ جن کا کام ہی پرواز تھا!

۷۵

خود را کنم سجودے دیر و حرم نمانده
این در عرب نمانده آن در عجم نمانده

در برگِ لاله و گل آن رنگ و نم نمانده
در ناله هاے مرغان آن زیر و بم نمانده

در کار گاهِ گیتی نقشِ نوی نه بینم
شاید که نقشِ دیگر اندر عدم نمانده

سیاره هاے گردون بے ذوقِ انقلابے
شاید که روز و شب را توفیقِ رَم نمانده!

بے منزل آرمیدند پا از طلب کشیدند
شاید که خاکیان را در سینه دم نمانده

یا در بیاضِ امکان یک برگِ ساده نیست
یا خامهٔ قضا را تابِ رقم نمانده

۷۵

سجدہ کروں میں خود کو ، دیر و حرم نہیں ہے
مفقود یہ عرب سے ، وہ در عجم نہیں ہے

اب برگِ گل کے رخ پر وہ رنگ و نم نہیں ہے
نالوں میں طائروں کے وہ زیر و بم نہیں ہے

گیتی کی کارگہ میں دیکھا نہ نقشِ تازہ
نقشِ دگر کا حامل شاید عدم نہیں ہے

حالت بدلنا بھولے سیارے آسماں کے
شاید کہ روز و شب کو توفیقِ رم نہیں ہے

منزل بغیر ٹھیرے ، پاؤں طلب سے روکے
شاید کہ خاکیوں کے سینہ میں دم نہیں ہے

خالی بیاضِ امکاں میں یا ورق نہیں اب
یا خامۂ قضا میں تابِ رقم نہیں ہے!

اغلاط نامہ

صفحہ	شعر	غلط	صحیح
۲	۱	مئے	می
۲۵	۴	ترے	تیرے
۳۲	۵	خاک بر	خاک را بر
۳۵	۲	دامے	دانے
۷۲	۴	ترسیدن	نرسیدن
۷۶	۱	ھوامے	وامے
۹۱	۳	نہ ترکش سے گر نکلا	ترکش سے نہ گر نکلا
۱۰۸	۴	زادۂ	زدۂ
۱۱۲	۳	بسرو! زندی	بسرود! زندگی
۱۱۲	۴	بشگت	بگشت
۱۳۱	۳	ہوں	ہو
۱۳۵	۴	کہ	کہہ
۱۴۲	۴	قومیت	قومے است
۱۴۸	۳	فرد	فرو
۱۴۹	۲	پائے گا تو	پائے تو
۱۶۰	۴	نتیساں	نیستاں
۱۷۲	۵	گفتش	گفتمش
۱۷۳	۵	زیر زبر	زیر و زبر
۱۷۹	۵	نجم	بخم
۱۹۴	۶	اندر	اند
۱۹۹	۲	گنبشد	گنبد
۲۰۴	۴	موسئے	مومنے دارد گمان
۲۳۱	۱	جہان	جہاں
۲۷۶	۳	این	ایں